శ్రీరస్తు

సభారంజని

రచయిత

శ్రీ వెలుగోటి సర్వజ్ఞకుమారయాచేంద్ర బహాదరు

చెన్నపురి:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచే

ప్రకటితము.

అభిప్రాయము

'సభారంజని' అనెడి యీ గ్రంథము వెలుగోటి సర్వజ్ఞకుమార యాచేంద్ర భూపాలునిచే రచింపఁబడిన భరతశాస్త్రమును గూర్చిన లక్షణ సంగ్రహము. ఇందు భరత శాస్త్రాంగములయిన భావరాగతాళములలోని ముఖ్యవిషయములు విమర్శింపఁబడి ఇదమిత్థములుగా నిశ్చయింపఁబడినవి. భావప్రకరణమందు నాయికా నాయకాదిభేదములగూర్చియు రసభావాదుల గూర్చియుఁ దెలియఁదగువిషయములు పరామర్శింపఁబడినవి. ఆటులనే రాగప్రకరణమందు శ్రుతిస్వరరాగరాగాంగాదులవిషయము పరామృష్టంబగుటయేగాక వీణావాదనమునుగూర్చి ముఖ్యముగా వివరింపఁబడినది. ఇందునుబట్టి చూడ నీగ్రంథకర్త వైణికశిఖామణిగ సంగీతానుభవముగలవాడని తెలిసికొనఁగుచున్నది. ముఖ్యముగా గ్రామములు వాదిసంవాద్యాదులు దశవిధగమకములు వీణాదశప్రాణములు అనుదానిగూర్చిన సంగ్రహవివరణము అతి సంగ్రహమయ్యును అనుభవద్యోతకమగుచున్నది. ఇక తాళప్రకరణమందు స్పృశింపఁబడిన దశప్రాణాదివిషయసమస్తమును అనుభవగోచరమగుచున్నది. ముఖ్యముగా మార్గప్రాణము గూర్చిన ప్రశంస ప్రశంసింపఁదగియున్నది. ఇవి యిటులుండ హిందూస్థానిరాగతాళప్రకరణమనెడి అయిదవ ప్రకరణమందు హిందుస్థానీ రాగతాళసంప్రదాయములుగూడ సంగ్రహముగా వివరింపబడినవి. ఇందువలన నీగ్రంథరచయిత హిందుస్థానీగానమందుగూడఁ బ్రగల్భుఁడై యుండ నోపునని తెలిసికొనఁదగుచున్నది. నాట్యాభినయప్రకరణము అను ఆరవప్రకరణమునందు నృత్తగీతవాద్యములను తౌర్యత్రికమందలి నృత్తమునుగూర్చిన సంగ్రహ[illegible]యందు నృత్తాంగప్రధానములగు నాట్యాభినయములగూర్చి విశేష

విమర్శన మొనర్పఁబడి హస్తాదులను గూర్చినవిశేషవివరణము సేయఁబడినది. ఆటులనే శబ్దవాద్యప్రకరణమునువేద మృదంగాదివాద్యములం దుపయుక్తంబులగుసొల్లులు అనగా నోటగొనుగోలు సేయుంతకధికిటత్యాదిశబ్దములగూర్చిన విషయములు సంగ్రహింపఁబడినవి. పాండిత్యరహస్యప్రకరణమనెడి చివరి ప్రకరణమందు గాయకవైణికనాటకాదులపాండిత్యమన్న నెట్టిదో నిరూపింపఁబడినది. మొత్తముమీద గ్రంథకర్త భూపాలశేఖరుఁడయ్యును భరతమనియు తౌర్యత్రికమనియు సంగీతమనియుం జెప్పఁబడు నృత్తగీతవాద్యముల సమన్వయించి స్వానుభవపూర్వకముగా పాఠకులకు నివేదింపఁబూనిన మహావైణిక గాయకశేఖరుఁడని గ్రహింపనగును. ఇట్టి మహారాజు ఆంధ్రుఁడైయుంట ఆంధ్రులు గర్వింపఁదగినవిషయము. ఇట్టి మహారాజులు వర్ధిలునప్పుడే దేశమున గాయకవరిష్ఠులు తగిన సత్కారాదిపోషణములభించి విద్యకును దేశమునకును వన్నెగెల్పింపఁగలరు.

ఓంతత్సత్ !!

ఇట్లు

మచిలీపట్టణము
5-9-48

'వాగ్గేయకారరత్న' ఇత్యాది
హరినాగభూషణము

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము—1949

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE VAVILLA PRESS
Madras.

ఉపోద్ఘాతము

కొందఱు చదువుకొన్నవారుగాను రసజ్ఞులుగాను బుద్ధి
ంతులుగాను విద్యారహస్యములను దెలియ కోరికగలవారు
ను, నుండువారు నన్ను ఈదిగువ నుదహరింపబోవువిషయ
లు అనేకపండితజనసహాయంబుచేతను, ఆయాదేశాటనముచేసి
యావిద్యల పరీక్షించుటచేతను మీకు గలిగియుండు సభా
ాగ్యవిద్యావిషయానుభవమునుబట్టి సంగ్రహముగా ముఖ్య
ులైన యంశములు సులభశైలిగా నందఱికి దెలియనచ్చు
్లు తేలికయగు లోకవాడుకమాటలతో గ్రంథమును వ్రాయ
లయు నని ప్రార్థించినపైని శ్రీ వెలుగోటి బంగారు యాచేంద్ర
ూపాల కుమారుండను సర్వజ్ఞ కుమార యాచేంద్రాభి
ానుండను నగు నేను సభారంజని యను నీగ్రంథమును
వ్రాయం బూను కొంటిని.

అవతారిక

గౌరవార్థముగాను శుభాదిసమయములలోను సంతోషార్థముగాను జరిపించెడు వేడుకసభలలో ముఖ్యముగా నుపయోగపడుచునుండు తౌర్యత్రికము, అనగా నృత్తగీతవాద్యములు. ఇందులో నొకటిగాగాని లేక వేఱువేఱుగాగాని లేక కొన్ని చేరిగాని జరిపించుట ముఖ్యచిహ్నమై యున్నది. గావున సభ్యజనోపయోగమైనది. యీతౌర్యత్రికమునకు ముఖ్యము భరతము. భరతశబ్దార్థము భావరాగతాళములు.—

ఇందులకు ముఖ్యముగా గావలసిన ప్రకరణములు

మొదటిది. ఇందు స్త్రీపురుషులు రసాలంబనము లగుట చేత నాయికానాయక ప్రకరణము.

రెండవది. ఆలంబననిష్ఠరత్యాదిభావములను దెలియ జేయునది రసప్రకరణము.

మూడవది. శ్లో. శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి వేత్తిగాన రసం ఫణీ, యను ననుభవమునుబట్టి నాయికానాయక నిష్ఠవిభావానుభావాదులను కావ్యనాట్యాదులయందు సామాజికులకు రసత్వంబున బరిణమింపజేయుటలో ముఖ్యసహాయమైన సంగీతప్రకరణంబు. పురాణము చదువుటకుగూడ రాగమావశ్యకమనుటకు నుపష్టంభకము హరివంశము శేషధర్మములో—

గీ. పదపదంబును విశదించి పదయు మొదలు,
నేముపదశబ్దభావంబు తెలిసిరాగ,
సమితినైనను శ్రీరాగసరణినైన
సభనుతింప బురాణముల్ చదువ వలయు.

అనియున్నది.

కావున శృంగారరసప్రధానములైన కావ్యనాట్యాదులందు రాగము అత్యావశ్యకమనుట కైముతిక న్యాయసిద్ధము.

నాల్గవది. తాళప్రకరణము, ఏలనంటే ఏరాగమునకు నేకృతికిని నేనాట్యమునకును లయ ముఖ్యమగుటచేతను.

ఐదవది. ఇందుకు సంబధించిన హిందూస్థానరాగతాళప్రకరణము. ఏలనంటే, హిందూస్థానీలు ఇచ్చటికి వచ్చి గీతవాద్యదులు జరిపించినను లేక యిక్కడిసభ్యులు హిందూస్థానదేశమునకు వెళ్లినను దెలిసి యానందించుటకు.

ఆఱవది. నాట్యాభినయప్రకరణంబు, ఏలనంటే, తాండవాదినాట్యములు శివుడు జరిపించియుండుటనుబట్టియు, నభినయాదులవలన లోకస్వభావసిద్ధములయిన విభావానుభావములు పదార్థములు సభ్యులకు దెలిసి యానందించుటకును.

ఏడవది. గీతవృత్తాదులకు తాళలయానుసారిశబ్దవాద్యములు ఆవశ్యకము గనుక మర్దళాదివాద్యములందు దక్షిణవామహస్తములచే వాయించు హస్తపాటనక్రమమును దెలుపు శబ్దవాద్య ప్రకరణంబును.

ఎనిమిదవది. అభినయ నాట్య గాన వాద్య అవధానరహస్యంబులను దెలిసికొని యానందించుటకు దదనురూప సత్కారములు వారలకు జేయుటకు బాండిత్యరహస్యప్రకరణంబును.

ఈయెనిమిది ప్రకరణంబులు వ్రాయవలసివచ్చెను.

అయితే యిప్పటినారు గ్రంథబాహుళ్యమయితే చూడలేని యోపికగలవారగుటచే నీప్రకరణములలో నుండు నుపయుక్తాంశములను ఎత్తిసంగ్రహముగా వ్రాయుచున్నాను.

విషయసూచిక

శ్రీరస్తు.

సభారంజని

సభారంజని యనుగ్రంథమునంగల ౧౦ ప్రకరణముల వివరింతును:—

నాయికానాయక ప్రకరణము

రసాలంబన మగుస్త్రీపురుషులు నాయికానాయకు లనంబడుదురు. వీరినిగూర్చి తెలుపువిషయంబు గలది నాయికానాయక ప్రకరణ మనంబడును.

నాయికా వివరము

ప్రసిద్ధనాయికలు, స్వీయ, పరకీయ, సామాన్య, అని మూఁడు విధములు.

అందు స్వీయాభేదంబులు వివరింపబడును

స్వీయ=అనగా స్వామియందే అనురాగము గలది. ఇందు అవస్థాభేదంబులవలన గలుగు నాయికాభేదములు ౧౦. ముగ్ధ, మధ్య, ప్రగల్భ, అని స్వీయ మూడు తెఱంగులు.

ముగ్ధాభేదంబులు	...	౪
అజ్ఞాతయౌవన	౧	
జ్ఞాతయౌవన	౧	
నవోఢ	౧	
విస్రబ్ధనవోఢ	౧	
	౪	
మధ్యాభేదంబులు	...	౬
మధ్యధీర	౧	
మధ్యాధీర	౧	
మధ్యధీరాధీర	౧	
మధ్యధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ	౧	
మధ్యాధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ	౧	
మధ్యధీరాధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ	౧	
	౬	
ప్రగల్భాభేదంబులు	...	౮
ప్రగల్భధీర	౧	
ప్రగల్భాధీర	౧	
ప్రగల్భధీరాధీర	౧	
ప్రగల్భధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ	౧	
ప్రగల్భాధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ	౧	
ప్రగల్భధీరాధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ	౧	
సురతప్రియ	౧	
సురతానందమోహిత	౧	
	౮	

ముగ్ధ = అనగా అంకురితయౌవన.

మధ్య = అనగా సమానలజ్జామదన.

ప్రగల్భ = అనగా సకలకేళీకలాపకోవిద. లజ్జను జయించినకామేచ్ఛ గలదనుట.

అజ్ఞాతయౌవన = అనగా తనకు యౌవనప్రాదుర్భావమైనది తెలియకుండునది.

జ్ఞాతయౌవన = అనగా తనకు యౌవనప్రాదుర్భావమైనది తెలియునది.

నవోఢ = అనగా లజ్జాభయ పరాధీనరతిగలది.

విస్రబ్ధనవోఢ = అనగా కొంత రతిపరిచయముగలది.

మధ్యధీర = అనగా అన్యస్త్రీసంభోగమువలన పతియందు వ్యంగ్యముగా కోపప్రకాశము చేయునది.

మధ్యాధీర = అనగా అన్యస్త్రీసంభోగమువలన పతియందవ్యంగ్యముగా పరుషవాక్యంబులు పలుకునది.

మధ్యధీరాధీర = అనగా అన్యస్త్రీసంభోగమువలన పతియందు వ్యంగ్యవచనంబు చేయుచు వెంబడే అవ్యంగ్యమైన కోపచేష్టగలది.

జ్యేష్ఠకనిష్ఠ = అనగా వివాహితభార్యలందు పతికిగల యధికన్యూనస్నేహములవలన నేర్పడునవి. అట్టి సమయములో తనయందుగల న్యూనస్నేహంబు నెఱిగి పతియందు కోపప్రకాశముచేయుటలో నెగువవ్రాసిన ధీరాధీరాదిలక్షణంబులు గలయవి.

ప్రగల్భధీర = అనగా అన్యస్త్రీసంభోగముచేసి వచ్చిన పతియందు రత్యుదాసీనభావముగలది.

ప్రగల్భాధీర = అనగా అన్యస్త్రీసంభోగముచేసి వచ్చిన పతియందు తర్జనతాడనాదులు చేయునది.

ప్రగల్భధీరాధీర = అనగా అన్యస్త్రీసంభోగముచేసి వచ్చిన పతియందు రత్యుదాసీనభావముగలిగి తర్జనాదులు చేయునది.

జ్యేష్ఠకనిష్ఠాది భేదంబులు ప్రగల్భకుంగలవు, తనయందుండు న్యూనస్నేహము నెఱిఁగి పతియందు కోపప్రకాశము చేయుటలో ప్రగల్భకు జెప్పఁనుండు ధీరాధీరాది లక్షణంబులు గలయవి.

పరకీయాభేదంబులు వివరింపబడును

పరకీయ = అనగా అప్రకటితపరపురుషానురాగ : అనగా పరపురుషానురాగమును గోపనముచేయునది. ఇందులో కన్య, పరోఢ అని ౨ భేదములు.

కన్య = అనగా అవివాహితురాలై తల్లిదండ్రుల అధీనములో నుండి జారవ్యాపారముగలది.

పరోఢ = అనగా వివాహితురాలై జారవ్యాపారముగలది. ఇందులో ననేకభేదము లుండినను ప్రాచీనోక్తంబులై ప్రసిద్ధములైన కొన్ని భేదంబులు వ్రాయబడుచున్నవి.

౧ గుప్త = అనగా జారసురతమును గోపనముచేయునది. ఇందు మూడు భేదంబులు. వృత్తసురతగోపన = అనగా జరిగిన జార సురతమును గోపనముచేయునది. వర్తిష్యమాణసురతగోపన = అనగా జరుగబోవు జారసురతమును గోపనము చేయునది. వృత్తవర్తిష్యమాణసురతగోపన = అనగా జరిగిన జారసురతమునుజరుగబోవుజారసురతమును గోపనముచేయునది.

౨ విదగ్ధ = అనగా తనమనోభిప్రాయము నితరులకు దెలియకుండ జారునికి మాత్రము దెలుపునది. ఈవిదగ్ధ రెండు విధములు. వాగ్విదగ్ధ = అనగా వాక్చాతుర్యముచే దెలుపునది. క్రియావిదగ్ధ = అనగా క్రియలచేత దెలుపునది.

౩ లక్షిత = అనగా కొంతబయలుపడిన జారసురతవ్యాపారముగలది.

౪ కులట = అనగా బహుపురుషానురాగముగలది.

౫ అనుశయాన = అనగా సంకేతస్థానాసందర్భమును చింతించునది. ఇందులో ౩ భేదములు.

౧ వర్తమానసంకేతస్థలాసందర్భమునుచింతించునది.

౨ భావిస్థానసంకేతస్థలాసందర్భమునుచింతించునది.

౩ పతిప్రాప్తమైన సంకేతస్థలమును అసందర్భముచేత పొంద జాలక చింతించునది.

౬ ముదిత = అనగా తనకు సమయముదొరికినదనిజారునికిదెలుపుటకు సంతోషించునది.

౭ సాహసిక = అనగా పతి సమీపములోనుండగా పతినివంచించిజారునితో రతిసల్పునది.

౮ ప్రతిభాచతుర = అనగా తనరంకుతనము కొంత బయలుపడినను సమయోచితముగా తెలియరాకుండా "కలగని మేలుకొంటిని" అను బొంకుపలికిబొంకునది.

౯ అపలాపచతుర = అనగా తనజారత్వమును అపల పించి రోదనము చేసి తనయందు పతికి కనికరము పుట్టించునది.

సామాన్యా భేదంబులు వివరింప బడును

సామాన్య = అనగా ద్రవ్యనిమిత్తంబుగా సకల పురుషులయం దనురాగము గలది.

ఈసామాన్యలో జాతిసామాన్య, ఆగంతుక సామాన్య, గూఢసామాన్య, అని మూడు భేదములు

జాతిసామాన్య = అనగా వివాహితురాలు గాక తన జాతి రీత్యాపైన జెప్పిన లక్షణంబు గలయది

ఆగంతుకసామాన్య = అనగా వివాహితయై వెనుక పతిని విడిచి విచ్చలవిడిగా పైన జెప్పిన ప్రకారము వర్తించునది.

గూఢసామాన్య=అనగా వివాహితురాలై గాని కాక గాని పతిగతించిన వెనుకగాని యింటివారియొక్క అనుమతిమీద పై జెప్పినలక్షణప్రకారము గూఢముగా సంచరించి ద్రవ్యము సంపాదించి పోషకులను మెచ్చియిచ్చు నది. ఈగూఢ సామాన్యను ప్రాచీను లొప్పలేదు గాని మనుధర్మశాస్త్రములో ఈస్త్రీయొక్క రతిని పురుషునికి వ్యభిచారదోషజనకముగా జెప్పలేదు గాన సామాన్యలో నంతర్భావము చేయవలయును.

ఇక ప్రాచీనోక్తములయిన స్వీయలో గలుగు ముగ్ధా మధ్యాప్రౌఢలయందును పరకీయాసామాన్యలయందును గలుగు అష్టవిధనాయికల వ్రాయుచున్నను.

౧ స్వాధీనపతిక=అనగాపతి, స్వాధీనుడుగాగలది.

౨ వాసకసజ్జిక = అనగా ప్రియుడువచ్చుసమయమునకు తన్ను కేళికాగృహమును అలంకరించుకొని ప్రియాగమనమును బ్రతీక్షించునది.

3 విరహోత్కంఠిత=అనగా పతిరానందున విరహముచేత శ్రమనొందునది.

౪ విప్రలబ్ధ = అనగా సంకేతస్థలమునందు పతిని గానక చింతించునది.

౫ ఖండిత = అనగా అన్యస్త్రీసంభోగమువలన నాయకునిపై గోపించునది.

ఇందులో భావిఖండితగలదు, అనగా పతి అన్యస్త్రీసంభోగము చేసెనని తెలిసికొని పతివచ్చిన పిదప కోపించవలెనని యుద్యుక్తురాలై యుండునది.

౬ కలహాంతరిత = అనగా ప్రియుని గోపించి వెడలగొట్టి యనంతరము పశ్చాత్తాపపడునది.

౭ ప్రోషితపతిక = అనగా పతిదేశాంతరము పోయినందున విరహము చే చింతించునది.

౮ అభిసారిక = అనగా ప్రియుడుండు స్థలమునకుబోవునది. ఇందుజ్యోత్స్నాభిసారిక = అనగా వెన్నెలలో ప్రియునిం గూర్చిపోవునది. తమోభిసారిక = అనగా చీకటిలో ప్రియునిం గూర్చి పోవునది. ఇట్లనేకభేదంబు లూహ్యంబులు.

మఱియు నాథునికు లేర్పఱచిన నాయికలు ప్రవత్స్యత్పతిక, ప్రవసత్పతిక, సమాగమిష్యత్పతిక, సమాగచ్ఛత్పతిక అని నల్వురు గలరు.

౧ ప్రవత్స్యత్పతిక=అనగా ప్రియుడూరికిబోబోవుచున్నాడని భావివిరహమును గూర్చి దుఃఖించునది.

౨ ప్రవసత్పతిక=అనగా దేశాంతరముబోయెడు ప్రియునిం జూచి భావివిరహమును గురించి దుఃఖించునది.

౩ సమాగమిష్యత్పతిక = అనగా ప్రియుడు దేశాంతరమునుండి రాబోవునని సంతసించునది.

౪ సమాగచ్ఛత్పతిక =అనగా ప్రియుడు దేశాంతరమునుండి వచ్చుచుండగా చూచి సంతోషించునది.

స్వాధీనపతికాదులగు నీ భేదములన్నియు బైజెప్పిన స్వీయా పరకీయా సామాన్యలకును గలుగు భేదములు గాబట్టి విస్రబ్ధనవోఢయైన ముగ్ధ, మధ్య, ప్రగల్భ, పరకీయ, సామాన్య, ఈనాయికల ప్రసిద్ధలక్షణములతో ఈ అవాంతరభేదములు చేరియుండు నని చూచుకొని వాట్లవాట్లయొక్క అవాంతర భేదముల నిరూపిచేసి నామనిర్దేశముచేయవలెను.

మానవతి

మానవతి = అనగా ప్రియునియం దన్యస్త్రీ ప్రయుక్తముగా గోపించుటయును దానికిబ్రియుడుచేయు మానశాంతియునుబట్టి చెప్పడునది.

ఇందు లఘుమాన, మధ్యమాన, గురుమాన, అని ౩ భేదములు.

౧ లఘుమాన = అనగా అన్యస్త్రీని ప్రియుడు చూచుటచే గలుగుకోపముగలది. ఇది ప్రియుడు ఉపలాలించుటచే మానశాంతిగలుగునది.

౨ మధ్యమాన = అనగా ప్రియునికి ప్రీత్యతిశయముచేత హఠాత్తుగా మఱియొకస్త్రీ నామోచ్చారణచేయుటచే వతనియందు గోపముగలది. ఇది పురుషుడు ఆన పెట్టుకొనుటవలన మానశాంతిగలుగునది.

౩ గురుమాన = అనగా అన్యస్త్రీ సంభోగచిహ్నములవలన గలుగుకోపముగలది. ఇది పాదప్రణామమువలన మానశాంతిగలుగునది.

తృప్త, అతృప్త, తృప్తాతృప్తఅని మూడునాయికలు కలరు.

౧ తృప్త, = అనగా పురుషరతిచే తృప్తి జెందునది.

౨ అతృప్త=అనగా పురుషరతి వలన తృప్తిజెందనిది.

౩ తృప్తాతృప్త = అనగా పురుష రతి వలన గొంత తృప్తయై కొంత యతృప్తగా నుండినది. అనగా స్త్రీలకు రజోనిర్గమన మూత్రనిర్గమన ద్వివిధమార్గములవలన స్ఖలనంబులు గలుగుటగలదు అందు నొక్కమార్గంబున స్ఖలనమైతృప్తింజెంది రెండవ మార్గస్ఖలనాపేక్షగలిగి యుండునది. ఇది కళాశాస్త్రానుభవద్వయసిద్ధము.

మఱియు గర్వితలో అయిదుభేదంబులు- గర్విత=అనగా గర్వించునది.

౧ సౌందర్య గర్విత = అనగా తనయందు గల సౌందర్యముచేత గర్వించునది.

౧ ప్రేమగర్విత = అనగా పతికి తనయందు విశేషప్రేమ గలదని గర్వించునది.

౩ విద్యాగర్విత=అనగా పతుచు దనముచే గర్వించునది-

౪ యౌవనగర్విత=అనగా పడుచుదనముచే గర్వించునది.

౫ కులగర్విత = అనగా నెక్కువ కులముచే గర్వించునది- ఇందులో మొదటి రెండు ప్రాచీనులు ఒప్పినవి గర్వితకు వక్రోక్తియుండవలసినట్టు ప్రాచీనుల యభిప్రాయము వక్రోక్తితో నంతగా ఆవశ్యకత గానరాదు. ఉండెనేని మఱియు యుక్తము.

అన్యా సంభోగ దుఃఖిత = అనగా తన ప్రియుడు మఱియొక స్త్రీతో గ్రీడించితే ఆస్త్రీయందుగల చిహ్నములను జూచి దుఃఖపడునది. దీనికిని ప్రాచీనులు వక్రోక్తి యుండవలసినదనియు ఆసంభోగచిహ్నములు గలది ఆనాయికయొక్క దాసిగా నుండవలెననియు సంకేతము చేసియున్నారు కదాచిత్తుగా నట్లు లేకయుం గలుగవచ్చును.

ఉత్తమ = అనగా ప్రియు డహితంబు చేసినను దాను హితమే చేయునది.

మధ్యమ = ప్రియుడు చేయు హితాహితంబుల ప్రకారము తానును హితాహితంబులు చేయునది-

అధమ = అనగా ప్రియుడు హితంబుచేసినను తా నహితంబునే చేయునది.

పద్మిని, చిత్తిని, శంఖిని, హస్తిని, అని స్త్రీజాతులు నాలుగు గలవు. ఈ జాతులకు అనుగుణము లగు పురుషజాతులు పద్మినికి పాంచాలుడు, చిత్తినికి కూచిమారుడు, శంఖినికి భద్రుడు, హస్తినికి దత్తుడు, అని నాలుగు గలవు.

ఈస్త్రీపురుషజాతుల నిర్ణయము అవయవములయొక్క ప్రమాణభేదమునుబట్టి యేర్పడుచున్నది-

దీనింబట్టి. స్త్రీపురుషులరతులను నీచోచ్చసమరతులను నాలుభేదంబులు కలాశాస్త్రమునందు జెప్పబడియున్నవి, చూడుడు.

దివ్య = అనగా దేవతాస్త్రీ.

అదివ్య = అనగా మనుష్యస్త్రీ.

దివ్యాదివ్య=అనగా దేవతాస్త్రీ మనుష్యస్త్రీగా బుట్టినది.

ఇవన్నియు స్వీయాపరకీయాసామాన్యలందు అవస్థాభేదములచేతను అవాంతరభేదములచేతను యథాసంభవములుగా ననేకభేదములు గలుగుచున్నవి.

మఱియు కలహాంతరిత, మొదల ఖండితావస్థచే గోపించితే, భర్త వెళ్లిన తర్వాత విరహోత్కంఠావస్థతో వెనుక పశ్చాత్తాపపడునది.

విప్రలబ్ధ, మొదల అభిసారికావస్థనుబొంది భర్తఅచ్చట లేనందున విరహముచేత చింతించునది.

ఇట్లు రెండేసి నాయికావస్థలు ఒక్కొక్కనాయికకే యథాసంభవముగా గలుగవచ్చును.

నాయికాసహాయులు

౧ దూతి = అనగా నాయికానాయకులకు అన్యోన్యసందేశమును జెప్పునది.

౨ దాసి = అనగా పరిచర్యచేయునది.

3 సఖి = అనగా సమానవయస్క యగుచెలికత్తె.

౪ చేటి = అనగా సంధానచతుర.

౫ ధాత్రేయి = అనగా దాదిహోతురు.

౬ ప్రాతివేశిని = అనగా ప్రియునియొద్దకు వెళ్లుటకు బ్రోత్సాహపఱచునదిగాని, పొరుగింటిదిగాని యర్థము.

౭ లింగిని = అనగా కపటయోగిని.

౮ శిల్పిని = అనగా మకరికాపత్త్రాదులు వ్రాయునది.

౯ సైరంధ్రి = అనగా సంసారిగానుండి రాజస్త్రీల కలంకారము చేయునది.

౧౦ శిక్షక = అనగా ప్రియునియొద్ద నడుచుకొనవలసిన రీతులు చెప్పునది.

౧౧ పరిహాసిక = అనగాహాస్యముచేయునది.

౧౨ నర్మసఖి = అనగా తన నర్మమర్మములను దెలుపందగినంత స్నేహముగలది.

మఱియు, పరకీయకు లజ్జయుంటే జారత్వాపేక్ష గలుగకుండుట వలనను, సామాన్యకు మాతృపదేశాదులవలన లజ్జ నివర్తించి యుండుటవలనను, పరకీయాసామాన్యలకు ముగ్ధా మధ్యా భేదములు గలుగవని ప్రాచీనులు వ్రాసియున్నారు. రస మంజరివ్యాఖ్యాతలు ఆమోద పరిమళ వ్యంగ్యార్థకౌముదీ కారులు పైనాయికలకు విస్రబ్ధనవోఢా, మధ్యాదిలక్షణములు గలుగ వచ్చునని వ్రాసియున్నారు.

మఱియు, అన్యాసంభోగచిహ్నదర్శనజనితకోపప్రకాశకత్వముగల ధీరాధీరాత్వాది భేదంబులు లజ్జాపూర్ణయగు స్వీయాముగ్ధకు గలుగవని ప్రాచీనులు వ్రాసిరిగాని తద్వ్యాఖ్యాతలుమాత్రము "నవోఢలకు ఖండితాత్వకలహాంతరితాత్వ

భేదములను వారే వ్రాసియున్నపుడు ధీరాత్వాదిభేదము లేల కలుగగూడదని యాక్షేపించి వ్రాసిరి. కావున వ్యాఖ్యాతల యభిప్రాయమందు నే నేకీభవించితిని, దీనివలన పదపద్యాదులందు నవీనపక్షముగా నాయికాభేదములు గలిగినట్లయితే రసమంజరిలో జెప్పకపోయినను బై నాయికలను నిర్ణయింపవచ్చును.

నాయకులవివరము

నాయకులు.

౧ అనుకూలుడు = అనగా స్వస్త్రీయందే సర్వదా ప్రీతి గలవాడు.

౨ దక్షిణుడు = సమమును సహజమును నగు ప్రీతిగలిగి సమర్థతయు దక్షత్వమునుగలవాడు.

౩ ధృష్టుడు = అపరాధియగు తన్ను వెళ్లగొట్టినను బోక నాయికకు బ్రియంబులాడువాడు.

౪ శఠుడు = కాంతలయందు కపటముసేయ నేర్పు గలవాడు.

౫ పతి = వివాహితుడు.

౬ ఉపపతి = జారుడు.

౭ వైశికుడు = వేశ్యాసక్తుడు - ఈవైశికులలో, ఉత్తముడు=ప్రియురాలు కోపించినను, సుచరించువాడు.

మధ్యముడు = ప్రియురాలు కోపించినపుడు తనకుగల్గిన కోపానురాగంబులు ప్రకటింపక, తచ్చేష్టచేత మనోభావంబు దెలుంగవలెనని యూరకుండు వాడు.

అధముడు = లజ్జాభయకృపలనుమాని కామక్రీడయందు కృత్యాకృత్య విచారంబులేనివాడు.

పతి, ఉపపతి, వైశికుడు ఈముగ్వురికి స్త్రీలకుగల యవస్థావాంతరభేదములు గలుగ వచ్చును, ఈర్ష్యామాన ప్రయుక్తభేదములుతప్ప తక్కినవి గల్గవచ్చును, ఏలనంటే ఈ నాయకులలో నన్యపురుష రతివిషయకేర్ష్యామాన ప్రయుక్త భేదములు గలుగునెడ "యోషితో బహుసక్తిశ్చ," అనుప్రకారముగ రసాభాసత్వము గలుగును గావున, ఖండితా, ధీరాధీరా, మానవతీత్యాదులగు నిట్టిభేదములుతప్ప తక్కినవి యథాసంభవములుగా గలుగవచ్చును, వానికి బుంలింగవాచకములుగానామనిర్దేశము చేసికొనవలయును.

పీఠినర్మసచివులు—౪

౧ పీఠమర్దుడు = నాయకునికంటె కొంచెము తక్కువ సామర్థ్యముగలవాడు. కుపితయైన నాయికకు బతియందనుగ్రహముగలుగజేయువాడు.

౨ విటుడు = కళాశాస్త్రమునందు మాత్రము సామర్థ్యము గలవాడు.

౩ చేటుడు = నాయికానాయక సంధానచతురుడు.

౪ విదూషకుడు=అంగవికారాదులచే బరిహసించువాడు.

మహానాయకులు—౪.

౧ ధీరోదాత్తుడు = స్థైర్యము, కరుణ, సత్యము, మనోదేహబలములును గలవాడు.

౨ ధీరోద్ధతుడు = శౌర్యము దర్పము వంచనయుగలవాడు.

౩ ధీరశాంతుడు = శాంతియు బుద్ధియు గలిగి యీరెంటిచే బ్రసన్నుడైనవాడు.

౪ ధీరలలితుడు = సమస్తభోగములుగలవాడు.

నాయికానాయకప్రకరణము సమాప్తము.

రసప్రకరణము.

ఆలంబననిష్ఠరత్యాదిభావములను దెలుపువిషయంబులు గలది రసప్రకరణము అనంబడును.

అనేక పదార్థములు గలిసినజలము పానకరసాయనముగా నెట్లేర్పడునో అట్లు విభావానుభావసాత్త్వికసంచారిభావములు కలిసిన స్థాయీభావము రసరూపముగా నేర్పడుచున్నది.

ఈరసము ౯ విధములని ప్రాచీనకవిసంకేతము.

౧ శృంగారము, ౨ హాస్యము, ౩ కరుణ, ౪ వీరము, ౫ భయానకము, ౬ భీభత్సము, ౭ రౌద్రము, ౮, అద్భుతము, ౯ శాంతము. ఈనవరసములకు స్థాయీభావములు

౧ రతి=స్త్రీలకుపురుషులకు గలుగుసంభోగవిషయకాభిలాష.

౨ హాస్యము = హాస్యాస్పదములైన చేష్టాదులచే గలుగు మనోవికాసము.

3 కరుణ = బంధుజనమరణాదులచేత గలుగుదుఃఖము.

౪ వీరము = లోకోత్తరకృత్యములుచేయు నతిప్రయత్నము. ఈవీరములో దానవీర, దయావీర, యుద్ధవీర, క్షమావీరములని ౪ భేదములు. ఇందులో వాత్సల్యము అనునది దయావీరములో చేరుచున్నదని ప్రాచీనులు చెప్పియున్నారు.అది సరికాదు, ఏలనంటే శరణాగతుండైనవానిని రక్షించుటయందు దయావీరమున కుపయోగ్యమేగాని శిశువులయందు గలుగు వాత్సల్యము నిర్హేతుక మైనదియు శిశుసంరక్షణార్థము చేష్టను కలుగజేసినదియుగాన ప్రత్యేకముగా వాత్సల్యరసమని యేర్పఱచవలెనని నవీనవ్యాఖ్యాతల సిద్ధాంతము.

౫ భయానకము = క్రూరాకారము జూచుటవలనను అనర్థావహ మగుమాట వినుటవలనను గలుగుభీతి.

౬ భీభత్సము = దుర్గంధరూపరక్తాస్థిమాంసమలాదులు చూచుటవలన గలుగునసహ్యము.

౭ రౌద్రము = అపకారముచేత మనస్సుప్రజ్వలించునది.

౮ ఆశ్చర్యము = అపూర్వము లయినవస్తువులను జూచుటవలనను, సంగతులు వినుటవలనను, మనస్సునగలుగు నాశ్చర్యము.

౯ శాంతము = విషయవైరాగ్యమును గలిగించు మనోనిశ్చయము. ఈ స్థాయీభావముల కన్నింటికి విభావానుభావసాత్త్వికసంచారిభావములు గలవు శృంగారరసమునకుమాత్రము ఈక్రింద వివరింపబడుచున్నవి.

తక్కినవానికి నిదేరీతిగ యథాసంభవములుగ గలుగువానిం జూచుకొనవలయును.

ఈశృంగారరసకారణమైన విభావము రెండువిధములు.

౧ ఆలంబనము = రతి యనుస్థాయీభావము, శృంగారరసము, యెవరినాశ్రయించి కలుగుచున్నవో అట్టి రూపవిశిష్ట స్త్రీపురుషులు ఆలంబనము.

౨ ఉద్దీపనము = స్త్రీపురుషులకు గలిగిన రతీచ్ఛను వృద్ధిపొందించునది. అనగా ప్రాయము, సొమ్ము, చేష్టయు, తటస్థులైన మలయానిలచంద్రమదనసఖశుకపికారామాదులు.

అనుభావము = కారణమైన విభావముచేత అంతఃరసముత్పన్నమై వృద్ధిపొందు దాని ననుసరించి, బాహ్యతః ప్రకాశింపజేయు కటాక్షభుజాక్షేపాదులు.

సాత్త్వికభావములు—౮

౧ స్తంభము = ఏమియు దోచకుండుట.
౨ ప్రళయము = అతిమోహముచే నగుమూర్ఛ.
3 జృంభణము = కన్నీళ్లు.
౪ స్వేదము = చెమట.
౫ విస్వరత్వము = గద్గదవాక్యము.
౬ రోమహర్షణము = పులకాంకురము.
౭ కంపము = వణకుట.
౮ వివర్ణత = వెలవెలబోవుట.

ఈసాత్త్వికభావములను కొందఱాలంకారికులు ఒత్తుకొనలేదు ఏలనంటె శ్రీరామాదులకు గలుగు సాత్త్వికాదులు అనుభావములలో జేరుచున్నవనియు, కొందఱు శ్రీరామాదినిష్ఠసుఖదుఃఖాదులను సభ్యులు కావ్యనాట్యాదులందు భావించి

సత్వస్ఫురణమువలన దమతమయందు నవి ప్రకాశించుటచే సాత్వికములని యున్నందున నివి రసకారణములు గావనియు అయితే సభ్యులకు విభావానుభావసంచారీభావములచే గలుగు రసమున కనుభావములగుటచేత రసకార్యములలో జేరుననియు సాత్వికభావములను ఎత్తివేసినారు.

సంచారీభావములు. ౩౩

ఇవి ప్రాథమికసంభోగేచ్ఛయనురతికి విచ్ఛిత్తిగలుగకుండ ద్రిషణావస్థాయిగా వెంటవెంట ననుసరించి సహచారులుగా బుట్టునవిగాన సంచారు లనంబడును.

౧ నిర్వేదము=దేనియందు నిచ్ఛలేనుండుట.

౨ శ్రమ=విరహాదులచే జెమటపొడమునంత మనశ్శరీర కష్టములు.

౩ దైన్యము=దీనత్వముచే మదనాదుల బ్రార్థించుట.

౪ జాడ్యము=ఏమియుం దోచకుండుట.

౫ గ్లాని=శక్తితగ్గి బడలికగల్గుట.

౬ త్రాసము=చంద్రాదులజూచి భయపడుట.

౭ శంక=తనయిష్టము సిద్ధించునో లేదో యని సంశయించుట.

౮ ఆర్తి=మన్మథజ్వరముచే గలుగుతనుపీడ.

౯ రోషము=తనకు అపరాధముచేయు మదనాదులందు గలుగుకోపము.

౧౦ గర్వము = నాతో నితరులు సరివత్తురా యని యొకల న్నిందించి తన్ను బొగడుకొనుచిత్తౌన్నత్యము.

౧౧ ఆవేగము = ఇష్టానిష్టప్రాప్తివలన గలుగు మనస్సంభ్రమము.

౧౨ ధృతి=మనమున కృతార్థత్వమును జెందుట.

౧౩ స్మృతి=పూర్వ మనుభవించినదానిని దలచుకొనుట.

౧౪ చాపలము=రాగద్వేషజనితచేష్టాద్యనవస్థ.

౧౫ ఉగ్రత=తనకు ఎగ్గుగలిగినచో గలుగుకోపము.

౧౬ అవహిత్థ = తన మనోభావప్రకాశకమైన ఆకారమును మరుగుపఱచుట.

౧౭ త్రప = మనస్సంకోచము.

౧౮ విషాదము = వివిధోపాయభంగము.

౧౯ మదము = ఆసవపానాదులవలన గలుగు వ్యవస్థారహితసంతోషము.

౨౦ ఔత్సుక్యము = సమయాక్షమత్వము, లేక జాగునోర్వజాలమి.

౨౧ మతి = అర్థవినిర్ణయము.

౨౨ నిద్ర = చిత్తనిమీలనము.

౨౩ మోహము = మూర్ఛ.

౨౪ బోధము = మేల్కొనుట.

౨౫ మృతి = మరణోద్యోగము.

౨౬ ముదము=ఇష్టప్రాప్తివలన గలుగు సంతోషము.

౨౭ ఆలస్యము = చేయదగినకార్యములయందు మందోద్యోగము.

౨౮ వితర్కము = సందేహబాహుళ్యము.

౨౯ సుప్తి = అతినిద్ర.

౩౦ అసూయ=ఒరుల యతిశయత్వము సహింపకుండుట.

౩౧ అధ్యానము=ఇష్టసిద్ధి కానందున దాని నేచింతించుట.

౩౨ భ్రమము=చేతనాచేతనజ్ఞానము లేక ముచ్చటించుట.

౩౩ అపస్మృతి = మన్మథావేశముచే గలుగు విపరీత వికారములు.

ఈభావములన్నియు నన్ని రసములయందు నన్ని గలుగవు. యథాసంభవములుగా నగువాట్లను మాత్రము చూచుకొనవలయును.

శృంగారచేష్టలు ౧౮

౧ భావము=రసాభిజ్ఞానయోగ్యతామాత్రము.

౨ హావము=ఆభావము కొంచెము స్ఫుటమగుట.

౩ హేల=ఆభావమే బాగుగ ప్రకాశించుట.

౪ విలాసము=ప్రియునిం జూచి స్త్రీకి గలుగు తాత్కాలికచేష్ట

౫ మాధుర్యము = రత్యాదిసమయములలో భూషణములు లేకనే మిక్కిలి ప్రకాశించుట.

౬ ధైర్యము = అతిమోహము గలిగినను గులశీలాదుల నతిక్రమింపకుండుట.

౭ విభ్రమము = ప్రియునియందే యుండు తలంపుచేత భూషణాదులను వ్యత్యస్తముగా ధరించుకొనుట.

౮ లీల = ప్రియునియొక్క గుణముల ననుసరించుటచే బ్రకాశించుట.

౯ కిలికించితము = ఉలిక్కిపడుట, వెంబడే కోపపడుట, వెంబడే సంతోషపడుట, తదనుగుణమైన యశ్రువులు నించుట, ఈ నాలుగుగూడిన చేష్టావిశేషము.

౧౦ మోట్టాయితము = కథాదులచే దనయిష్టమును దెలుపుట.

౧౧ లలితము = సొగసగు దేహవిన్యాసము.

౧౨ విచ్ఛిత్తి = సొమ్ము లల్పముగానుండినను బ్రకాశించుట.

౧౩ బిబ్బోకము = ప్రియునికథయం దనాదరము.

౧౪ విహృతము = తనయంగీకారమును దెలుపవలసిన సమయమున నూరకుండి క్రియలచే దెలుపుట.

౧౫ చకితము = తనమౌగ్ధ్యముచే భయపడుట.

౧౬ హసితము = సంతోషంబునంగలుగు నవ్వువలన ప్రకాశించుట.

౧౭ కుట్టమితము = సురతానందముచేత దంతక్షతాదులను గుర్తెఱుగకుండుట.

౧౮ కుతూహలము=ప్రియవిషయకమోహచాపల్యము.

స్త్రీలయందు గలుగు దశావస్థలు

౧ చక్షుఃప్రీతి = ప్రియునిం బ్రీతితో జూచుట.

౨ చింత = ప్రియ సంఘటనవిషయక చింత.

౩ సంస్మృతి = ప్రియునిం దదేకనిష్ఠగా ధ్యానించుట.

౪ గుణకీర్తనము = ప్రియుగుణములు గొనియాడుట.

౫ అరతి = ప్రియవిషయకమోహంబున, దేనియందును నిచ్ఛలేకుండుట.

౬ తాపము = మోహంబున తపించుట.

౭ లజ్జాత్యాగము = ప్రియునియందుగలుగు మోహము అతిశయించినందున, లజ్జవిడిచి యందఱితో జెప్పుకొనుట.

౮ గమనము = ప్రియునియొద్దకు దానే బోవుట.

౯ మూర్ఛ = అతిమోహంబున మూర్ఛిల్లుట.

౧౦ ధన్యత = ప్రియలాభమునంగల్గు నిష్టసిద్ధిచే దృప్తి నొందుట.

శృంగారము ౨ విధములు

౧ సంభోగశృంగారము = అనగా బాహ్యాభ్యంతర రతులుగలది.

బాహ్యరతి = అనగా ఆలింగన నఖక్షత దంతక్షత చుంబనాది భేదములుగలది.

ఆభ్యంతరరతి = అనగా చౌశీతి బంధభేదములతో జేరినయది.

౨ విప్రలంభశృంగారము = అనగా ఇందు పెక్కు భేదములు గలవు.

అందు ప్రసిద్ధంబులు—౪

౧ అభిలాష = అనగా సంభోగాత్పూర్వము గలుగు మోహము.

౨ విరహము = అనగా కలిసి యెడబాయుటచే గలుగు పరితాపము.

౩ ప్రవాసము = అనగా ప్రియుడుగాని తానుగాని దేశాంతరములో నుండుటచే గలుగు విరహము.

౪ మానము = ఇది ౨ విధములు.

ప్రణయమానము = అనగా నితర హేతువుచే బ్రియుని యందు గోపముగలుగుట.

ఈర్ష్యామానము = అనగా అన్యస్త్రీ సంభోగజనిత కోపము.

ఈర్ష్యామానము మాత్రము పురుషులకు గలుగదు గల్గినయెడ రసాభాసమగును, తక్కిన విప్రలంభశృంగార భేదము లన్నియు, నీనాలుగింటిలో నంతర్భూతములు.

రసాభాసములు

౧ స్త్రీపురుషులలో నొకరికి బ్రీతిలేక యొకరికుండుట.

౨ నీచులరతిని అభివర్ణించుట.

౩ ఒక స్త్రీకి ననేక పురుషులయందు నేకకాలములో ననురాగమున్నట్లు చెప్పుట.

౪ అనేకపురుషులకు నేకకాలములో నొకస్త్రీయందు మోహము గలుగుట.

౫ ఉత్తమ జాతిస్త్రీకి నీచునియందును ఉత్తమునికి నీచస్త్రీయందును సౌందర్యవతికి కురూపియందును కురూపికి సౌందర్యవతియందును యౌవనస్త్రీకి వృద్ధునియందును యౌవన పురుషునికి వృద్ధస్త్రీయందును రతిగల్గుట రసాభాసమనంబడును, పశుపక్ష్యాదుల రతులవర్ణించుటయు, ప్రాచీనులు రసాభాసము క్రింద చేర్చినారుగాని, "అదోషౌ సగుణౌ సాలంకారౌ, శబ్దార్థౌ కావ్యం" అనులక్షణముతో జేరిన మహాకావ్యముల

యందు పశుపక్ష్యాది రతులును వర్ణింపబడుచున్నవి, గావున నవి రసాభాసములని చెప్పగూడదు. ఇకను దీనికి గతియేమన్నను, పశ్వాదుల రతినిజూచి స్త్రీపురుషులకు వానియందు మోహము గలిగినట్లు చెప్పుట రసాభాస మనవలసినట్లు తోచుచున్నది.

౧ భావోదయము = అనగా ప్రథమతః ఒకభావము గలుగుట.

౨ భావశాంతి = అనగా గలిగిన మోహేర్ష్యాది భావములు శమించుట.

3 భావసంధి=అనగా నొకరికిగలిగినభావముచూచు మఱియొక్కరికి భిన్నభిన్నరసగతభావములుగా వారివారికిదోచుట.

౪ భావశబలత = అనగా ఏకరసగతభావములుగాని భిన్నరసగతభావములుగాని పూర్వపూర్వోపమర్దములుగా భావములు పుట్టుచు నివర్తించుచు దిరిగి పుట్టుచు నీరీతిగ ననేకభావములు గలుగుట.

రసము అనునది విభావానుభావ సాత్త్విక సంచారీ భావములవలన గలుగు సుఖవిశేషము. అయితే కరుణ, భయ, భీభత్సాదు లనుభవించువారికి సుఖవిశేషముగా నెట్లేర్పడి రసత్వవ్యవహారము గలుగునని యాక్షేపముదోచును. అట్లుగాదు, ఎట్లనగా రత్యాదులయిన ఈ తొమ్మిదియు ననుభవించువారికి రసత్వేనపరిణమింపవు ఇకనేమంటే కావ్యనాట్యాదులందు, శ్రోతృద్రష్టలగు సభ్యులకు అందు వర్ణింపంబడు రామాదిగత విభావానుభావ సాత్త్వికవ్యభిచారిభావములు ముద్రితాముద్రిత

న్యాయముగా సభ్యబుద్ధి ప్రతిఫలితములయి వారలకు సుఖరూపమై రసత్వంబున పరిణమించు చున్నది గాన రత్యాదులయిన యీతొమ్మిదింటి ననుభవించువారికి సుఖహేతువులుగావు.

అయితే శృంగారము అనుభవించువారికి సుఖహేతువుగాదా? యనియందురు, సంభోగశృంగారము నాయికానాయకులకు సుఖరూపము గావచ్చునుగాని విప్రలంభమునందు గలుగు దశావస్థలు అనుభవించువారికి సుఖహేతువులగునా? గావున సభ్యులకే సుఖహేతువులగును.

అయితే కావ్యనాట్యాదులయందు రాములకుగలుగు సీతావియోగదుఃఖము పట్టువచ్చినప్పుడు సభ్యులకు గన్నీఱు గాఱలేదా? గనుక వీరలకుమాత్రము సుఖహేతువు లెట్లగునని శంకింతురు, అట్లుగాదు సభ్యులకు రామాదినిష్ఠ దుఃఖమును జూచి యశ్రువులువచ్చుట సుఖాంగకమయిన దుఃఖమేగాని వాస్తవదుఃఖముగాదు. ఎట్లన, వాస్తవదుఃఖమైతే, ఎవరేని కావ్యనాట్యాదులను వినను జూడనుంగోరుదురా? కాబట్టి సామాజికులకే రసానుభవము - ఈసంగతి పండితరాయలవారు చెప్పిన రసగంగాధరములో నిందుల విస్తారము వ్రాయబడియున్నది చూడుడు.

రసప్రకరణము సమాప్తము.

సంగీత ప్రకరణము

సంగీతమును గూర్చి తెలుపు విషయంబులుగలది సంగీత ప్రకరణంబనంబడును.

"శ్లో. శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి వేత్తిగానరసంఫణీ". అను ననుభవమును బట్టి నాయికానాయకనిష్ఠ విభావాను భావాదులను కావ్యనాట్యాదులందు సామాజికులకు రసత్వంబున బరిణమింప జేయుటలో సంగీతము ముఖ్యసహాయ మగుచున్నది.

పురాణము జదువుటకు గూడ రాగ మావశ్యకమనుటకు నుపష్టంభకముగ హరివంశము శేషధర్మములో.

గీ. పదపదంబునువిభజించి తుదయు మొదలు
నేరుపడశబ్ద భావంబు లెఱిగిరాగ
సమితినైనను శ్రీరాగ సరణినైన
సభనుతింప బురాణముల్ చదువవలయు.

అనియున్నది.

ఈసంగీతము ౨ విధములు.

౧ మార్గము = అనగా నీశ్వర ప్రణీతమై భరతఋషిచే బ్రకటింప బడినది.

౨ దేశ్యము = అనగా నాయాదేశములయందు వాడుక గలిగి మనోహరముగానుండునది.

ఇందుకు శ్రుతిలక్షణము.

శ్రుతి = అనగా శ్రవణగోచరమగు హ్రస్వాత్మకధ్వని.

అనురణనము = అనగా శ్రుతి వెనుకదాని ననుసరించి వినబడుచుండు నాదము.

స్వరము = అనగా ఆధ్వని, స్వతఃశ్రుతికి రంజనము చేయుచున్నది గాబట్టి స్వరమనిపేరు - ఇందుకు శ్లో. స్వతోరంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం సస్వర ఉచ్యతే. అనియున్నది.

ఈస్వరములు షడ్జము, ఋషభము, గాంధారము, మధ్యమము, పంచమము, దైవతము, నిషాదము అని సప్త స్వరములు.

శ్రుతుల వలన శుద్ధస్వరములు, శుద్ధస్వరగత శ్రుతుల మేళనమువలన వికృతిస్వరములు ఈయన్నింటి మేళనము వలన పూర్ణరాగములుగా నుండు జనకరాగములు పుట్టుచున్నవి.

ఈజనక రాగములలో గొన్ని స్వరములు వర్జ్యములై ఔడవషాడవ భేదంబులు గలిగి వానిచేత జన్యరాగంబులు పుట్టుచున్నవి.

స్వరోత్పత్తికి ప్రధానశ్రుతులు ౭ వీనివలన గలుగునవి ౨౨ శ్రుతులు ఈ ౨౨ శ్రుతులలో గొన్నికొన్ని చేరి శుద్ధ స్వరములయిన వనియు, స్వరములకు జేరిన శ్రుతులసంఖ్య.

స = అనగా షడ్జస్వరమునకు ౪ శ్రుతులు.

రి = అనగా ఋషభమునకు ౩

గ = అనగా గాంధారమునకు ౨

మ = అనగా మధ్యమమునకు ౪

ప = అనగా పంచమమునకు ౪

ద = అనగా ధైవతమునకు ౩

ని = అనగా నిషాదమునకు ౨

౨౨

ఈప్రకారము శ్రుతులుచేరి స్వరములయినవని శాస్త్రములలో జెప్పబడియున్నది.

ఈశ్రుతిభేదములు ముఖతః పాడిచూపుటకును, వీణాది యంత్రములచేత జూపించుటకును, వలనులేక యొకరికొకరికి జెప్పుకొన వలసిన మాటలుగానున్నయవిగాన, శ్రుతుల పేరులు వ్రాయబడలేదు.

త్రిస్థానలక్షణము

మంద్రము=దీనికిస్థానము హృదయము.

మధ్యమము=దీనికిస్థానము కంఠము.

తారకము=దీనికిస్థానము మూర్ధము.

మఱియు నిమ్నాదుస్థానముల సామీప్యముననుసరించు స్థానములుగా పాడునవి, యనుస్థానములనంబడును.

గ్రామభేదములు అనగా పాడుటకు శ్రుతిగూర్చుటలు.

౧ షడ్జగ్రామము = అనగా మందర షడ్జస్వరస్థానము నాధారశ్రుతిగా నేర్పఱచుకొని శ్రుతిజేసికొనుట.

౨ మధ్యమగ్రామము = అనగా ఆషడ్జము మొదలు మధ్యమస్వరపర్యంతము ఆరోహణముగాపోగా ఆ మధ్యమ స్వరమునే ఆధారషడ్జముగాజేసికొని శ్రుతిగా గూర్చుట.

౩. గాంధర్వగ్రామము = అనగా పైనవ్రాసినరీతిగా షడ్జము మొదలు ఒకస్థాయి ఆరోహణముగా పోయి పై స్థాయిలో గాంధర్వస్వరము నాధారషడ్జముగా శ్రుతిగూర్చుకొనుట. ఇది మిగుల హెచ్చుగా పాడదగినది గనుక మనుష్యులకు సాధ్యము కాదనియు దేవతలు పాడవగిన దనియు శాస్త్రములలో సంకేతముచేసినారు.

పై వాట్ల లక్షణములను దెలుపు లక్ష్యములు ౨

౧ దైవీవీణ=అనగా మనుష్యగాత్రము.

౨ మానుషీవీణ=అనగా మనుష్యకృతమైనవీణ. దైవీ వీణయగు మనుష్యగాత్రమునందు స్వరాదులుపలికించుటకు మానుషీవీణయగు నచ్యుతరాయవీణయందు, లక్ష్యమును కనుపఱచుచున్నాము.

వీణావిషయము

భూలోకములో వాడుకగానుండు రుద్రవీణకు ౧౨ ఇండ్లుగలవు. ఈయిండ్లలో శుద్ధస్వరము లేదు. తారకషడ్జము ౧ కూడాచేరి ౮ ఆయెను మిశ్రస్వరములు ౪ కూడాచేరి ౧౨ స్వరములాయెను. తక్కినమిశ్రస్వరములు ౪ ఉన్నవి, అవి యీ ౧౨ ఇండ్లలోనే పలుకుచుండుటచేత వాటికి నిండ్లు వేఱుగనుండ నక్కఱలేదు.

స్వరములు ౨ విధములు, శుద్ధములు, మిశ్రములు.

౧ షడ్జము.

౨ శుద్ధఋషభము దీనిలో వికృతిచతుశ్శ్రుతి ఋషభము షట్శ్రుతిఋషభము. ఇందులో ౨ వికృతులు.

3 శుద్ధగాంధారము=దీనిలో వికృతి సాధారణగాంధారము, అంతరగాంధారము, ఇందులో ౨ వికృతులు.

౪ శుద్ధమధ్యమము=దీనిలో వికృతి ప్రతిమధ్యమము-౧

౫ శుద్ధపంచమము=వికృతిలేదు.

౬ శుద్ధధైవతము = దీనిలోవికృతిచతుశ్శ్రుతిధైవతము, షట్శ్రుతిధైవతము. ఇందులో వికృతులు ౨

౭ శుద్ధనిషాదము = దీనిలో వికృతి కైశికీనిషాదము కాకలీనిషాదము. ఇందులో వికృతులు ౨

౮ తారకషడ్జము.

ఈశ్రుతులు ౧౬ కి పద్యము—

క॥ వరశుద్ధశ్రుతులెనిమిది
ధరమిశ్రశ్రుతులునాల్గు దగునీరాఱై
మరిమిశ్రము రెట్టింపగ
దిరముగబదియాఱుశ్రుతులు తెఱగుననొప్పున్.

వీణయింఢ్లు ౧౨ వీట్లలోనే ౧౬ స్వరము లెచ్చుటెచ్చుట బలుకునవి వ్రాయుచున్నాను.

క. చరిలోశుగషరిలోసగ
మరిషధలోకైని యుంచి మాటికి పిదపన్
వరుసగచధలోశునియా
ధరలోనిట వ్రాసిచూడ దగునీక్రమమున్.

రుద్రవీణ

శు।	చ। రి	ష। రి	అం।	శు।	ప్ర।	పం	శు।	చ। దై	ష। దై	కా। ని	తారక
రి।	శు। గా	సా। గా	గాం।	మ।	మ।		దై	శు।ని	కై। ని		షడ్జము

ఈప్రకారమురుద్రవీణలో ౧౨ ఇండ్లలోనే ౧౬ స్వరములు పల్కుచున్నవి. ఆధారశ్రుతిలోనే మందరషడ్జము పల్కుచున్నది గనుక దానికి నిల్లుపనిలేదు. రుద్రవీణకంటే స్థాయీలు హెచ్చుగా పలికించవలెనని అచ్యుతరాయలువారు వీణలో ౨౪ యిండ్లుపెట్టించి షడ్జమతంత్రిలో ౨ స్థాయీలును కడమతంత్రులలో కడమమూడవదగు మందరస్థాయి పలుకునట్టు లేర్పఱచి యున్నారు ఎట్లనగా ఆధారశ్రుతిలోనే మందరషడ్జము పలుకుచున్నది గనుక మెట్టుపనిలేదు.

అచ్యుతరాయవీణ — పైస్థాయి

శు।	చ।రి	సా।గా	అం।	శు	ప్ర	పం।	శు	చ-దై	ష।దై	కా।	తార	శు-	చ।రి	ష-రి	అం-	శు	ప్ర	పం	శు	చ-దై	ష-దై	కా	తార
రి।	శు గా।	ష।రి	గా।	మ	మ		దై	శు-ని	కై।ని	ని	కషడ్జము	రి॥	శు-గా౯	సా గా౦	గా౦	మ	మ		దై	శు-ని	కై-ని	ని	క షడ్జము

సారణితంత్రి రెండవ స్థాయియైన తారకషడ్జము మెట్టునుంచి క్రిందు వీణమేరువు వఱకు ౧౨ మెట్లుంచితే కడమ తారకస్థాయి పలుకుచున్నది. సందు తక్కువ యగుటవలనను, అత్యుచ్చముగా బలుకు స్థాయియాటచే గాత్రముచేరని హేతువువలనను, వాయించుటకు వలనులేక మొదటి

మందరస్థాయి యితరతంత్రుల మెట్లమీాదుగా బట్టిచూపుచు న్నారు. ఈయచ్యుతరాయవీణ మేళగించుక్రమము. వీణక్రింది మేరువునుంచి పై మేరువువఱకు త్రాడు కొల్తయెత్తి యీ త్రాటిలోనిన్ని యిన్నిభాగములలో ౨౪ మెట్లుంచితే ఒక సారిణి తంత్రిలోనే ౨ స్థాయీలు పలుకుచున్నవని వ్రాయ బడియున్నది. అది అంతప్రమాణముగా లేనందునను, అనుభ వజ్ఞులు శుద్ధవికృతుల స్వరజ్ఞానముమీాద మేళగించి సరిచే యవలనదిగా నున్నందున వీణమేళగించుకొల్త యిందులో వ్రాయలేదు.

మేళకర్తృరాగముల ప్రస్తారము

శుద్ధమధ్యమ మేళకర్తలు

శు-రి	శు-గాం	శు-మ	శు-పం	శు-దై	శు-ని
శు-రి	సా-గాం			శు-దై	కై-ని
శు-రి	అం-గాం			శు-దై	కా-ని
చ-రి	సా-గా			చ-దై	కై-ని
చ-రి	అం-గా			చ-దై	కా-ని
ష-రి	అం-గా			ష-దై	కా-ని

ఇవి శుద్ధమధ్యమ చక్రాలు ౬. చక్రము ౧ కి ౬ చొప్పున ౩౬ భేదములు పుట్టుచున్నవి. ఇదేప్రకారముగ ప్రతిమధ్యమమును మాత్రము శుద్ధమధ్యమస్థానములోనుంచి యిదేరీతిగ ప్రస్తరించితే ౩౬ ప్రతిమధ్యమమేళకర్తలు పుట్టు చున్నవి. ఈరెండుచేరి ౭౨ మేళకర్తలు, ఇవె సంపూర్ణజనక రాగములు.

వీట్లకు ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగా సంఖ్య దెలియజేయు పేస్లు వాట్లశుద్ధవికృతస్వరములు వివరించుచున్నాను.

౭౨ మేళములయొక్క లెక్క దెలియుటకు మేళకర్త పేరు మొదలనుండు రెండక్షరములను కాదినవ, టాదినవ, పాదిపంచ, యాద్యష్టౌ, అను లెక్కచేత జూడవలెను.

౧ కనకాంగి = అనగా కాదినవ, యనుసంఖ్యవలన కకా రము మొదలు ఝకారమువఱకు ౯ సంఖ్యయగుచున్నది కాబట్టి కాదినవలో, క, అనునక్షరము మొదటిది అట్టికకారము నాది యందు గలదిగాన ౧ టవ మేళమని సంజ్ఞ - రెండవ యక్షరము లెక్కించగూడదనుటకు నిషేధార్థమును దెలుపు నకారమును రెండవయక్షరముగా జేర్చినందున రెండవయక్షరమగు నకార మును లెక్కించ గూడదు.

దీనికిస్వరము.

శు । రి శు । గాం శు । మ॥ పం । శుదై శు । ని.— అన్నియు శుద్ధస్వరములే.

౨ రత్నాంగి = అనగా యాద్యష్టౌ, అను లెక్కలో యకారమునకు రెండవవర్ణము రకారము గనుక అట్టి రేఫనాది గాగల మేళమైనందున రెండవ మేళమని పేరు.

ఇచ్చటనున్న పూర్వమువలెనే తకారమునకంటే పర ముగా నిషేధార్థమును దెలుపు నకారమును జేర్చియున్నందున రెండవవర్ణమునకు లెక్కలేదు.

దీనికిస్వరము.

శు-రి। శు-గాం। శు-మ। పం। శు-దై। కై-ని। నిషాద ములో వికృతి స్వరమయిన కైశికీ నిషాదముపుట్టినది తక్కిన వన్ని శుద్ధములే.

౩ గానమూర్తి = కాదినవలో ౩ వర్ణమయిన గకారము మొదలుగ గలిగినందున ౩ మేళమని సంజ్ఞ ౨ వర్ణము నకార మయినందున లెక్కబనిలేదు.

దీనికిస్వరము.

శు-రి। శు-గాం। శు-మ। పం। శు-దై। కా-ని। కాకలీనిషా దము వికృతము గలిగినది.

౪ వనస్పతి = యాద్యష్టౌ అనులెక్కలో ౪ వర్ణమగు వకారమునాదిగా గలది గాన నాలుగోమేళమనిసంజ్ఞ - రెండవ వర్ణము నకారమయినందున లెక్కబనిలేదు.

దీనికిస్వరము.

శు-రి। శు-గాం। శు-మ। పం। చ-దై। కై-ని.

౫ మానవతి = పాదిపంచ అనుసంఖ్యలో ౫ దగు మకా రము నాదియందుగలది గాన ఐదోమేళము. నకారము లెక్క లేదు. ఇంతకుమీద ఈరీతిగ నకారమూహ్యంబు.

దీనికిస్వరము.

శు-రి। శు-గాం। శు-మ। పం। చ-దై। కా-ని।

౬ తానరూపి = టాదినవలో ౬ వర్ణమయిన తకార మాదియందున్నందున ౬ మేళము.

స్వరము.

శు-రి। శు-గాం। శు-మ। పం। ష-దై। కా-ని। దీనిలో అన్ని శుద్ధములును, షట్ఛ్రుతిదైవతమును కాకలీనిషాదమును వికృతి పుట్టినవి.

౭ సేనాపతి = యాద్యష్టౌ అనులెక్కలో ౭ వర్ణమగు సకారమాది గాగలదిగాన ౭ మేళము.

స్వరము.

శు-రి। సా-గా। శు-మ। పం। శు-దై। శు-ని। గాంధార ములో వికృతిగలిగినది.

౮ హనుమత్తోడి = యాద్యష్టౌ అను సంఖ్యలో ౮ వర్ణమగు హకారమాదిగాగలదిగాన ౮ మేళము.

స్వరము.

శు-రి। సా-గాం। శు-మ। పం। శు-దై। కై।ని। గాంధార ములోను నిషాదములోను వికృతి గలిగినది.

౯ ధేనుకమేళము = టాదినవలో ౯ వర్ణమగు ధకా రము ఆదియందు గలదిగాన ౯ మేళము.

శు-రి। సా-గాం। శు-మ। పం। శు-దై। కా-ని। దీనిలో నిషాదము వికృతి.

౧౦ నాటకప్రియ = ఇదిమొదలు వామాంక విక్షేప ముగా లెక్క జూడవలయును. అనగా ౨ వర్ణముయొక్క సంఖ్యను ముందు వేసికొని మొదటి అక్షరముయొక్క సంఖ్యను దాని వెంబడిగా వేయవలయును. మొదటనుండు నిషేధార్థ మును దెలుపు నకారమునకు సున్న వేయవలయును, రెండ వవర్ణమయిన టకారముయొక్క ౧ టవ అంకమును ముందుగా వేసికొని నకారముయొక్క సున్నను దాని వెంబడిగా వేసి చూచితే ౧౦ మేళమని సంజ్ఞ.

దీనిస్వరము.

శు-రి। సా-గాం। శు-మ। పం। చ-ధై। కై-ని।

౧౧ కోకిలప్రియ = కాదినవలో మొదటివర్ణములగు కకారముల రెండింటికిని ఒక్కొకసంఖ్యను వెంబడి వెంబడిగా వేసినందున ౧౧ మేళమగుచున్నది.

శు-రి। సా-గా। శు-మ। పం। చ-ధై। కాని।

౧౨ రూపావతి = ప౧। ర౨। కూడావేసినందున ౧౨ మేళమగుచున్నది, శు-రి। సా-గా। శు-మ। పం। ష-ధై। కా-ని।

౧౩ గాయకప్రియ = య౧ గ౩ కూడావేసినందున ౧౩ మేళము. శు-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు-ధై। శు-ని।

౧౪ వకుళాభరణము = క ౧ వ ౪ రెంటినికూడా వేసినందున ౧౪ మేళము శు-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు-ధై। కై-ని।

౧౫ మాయామాళవగౌళ = య ౧ మ ౫ చేరి ౧౫ మేళము. శు-రి। అం।గాం। శు-మ। పం। శు-ధై। కా-ని।

౧౬ చక్రవాకము = క ౧ చ ౬ చేరి ౧౬ మేళము. శు-రి। అం-గా। శు-మ। పం। చ-ధై। కై ని।

౧౭ సూర్యకాంత = య ౧ స ౭ వేసితే ౧౭ మేళము. శు-రి। అం-గా। శు-మ। పం। చ-ధై-కాని।

౧౮ హాటకాంబరి = ట ౧ హ ౮ కూడా ౧౮ మేళము, శు-రి। అం-గా। శు-మ। పం। ష-ధై। కా-ని।

౧౯ ఝంకారధ్వని = క ౧ ఝ ౯ కూడా ౧౯ మేళము, చ-రి। సా-గా। శు-మ। పం। శు-ధై। శు-ని।

౨౦ నఠభైరవి = ఠ ౨ నకారమునకు సంఖ్యలేనందున సున్న పెట్టవలయును కూడాచేరి ౨౦ మేళము. చ-రి। సా-గా। శు-మ। పం। శు-ధై। కై-ని।

౨౧ కీరవాణి = ర ౨ క ౧ కూడ ౨౧ మేళము, చ-రి। సా-గా। శు-మ। పం। శు-ధై। కా-ని।

౨౨ ఖరహరప్రియ = ర ౨ ఖ ౨ కూడ ౨౨ మే. చ-రి। సా-గా। శు-మ। పం। చ-ధై। కై-ని।

౨౩ గౌరిమనోహరి = ర ౨ గ ౩ కూడా ౨౩ మే. చ-రి। సా-గా। శు-మ। పం। చ-ధై। కా-ని।

౨౪ వరుణప్రియ = ర ౨ వ౪ కూడా ౨౪ మే॥ చ-రి। సా-గా శు-మ-పం। ష-ధై। కా-ని।

౨౫ మారరంజని =, ర ౨ మ ౫ కూడ ౨౫ మే॥ చ-రి। అ-గా। శు-మ। పం। శు-దై। శు-ని।

౨౬ చారుకేశి=ర ౨ చ ౬ కూడ ౨౬ మే॥ చ-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు-దై। కై-ని।

౨౭ సరసాంగి= ర ౨ స ౭ కూడ ౨౭ మే॥ చ-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు-దై! కా-ని।

౨౮ హరికాంభోజి = ర౨ హ౮ కూడ ౨౮ మే॥ చ-రి। అం-గా। శు। మ। పం। చ-దై। కై-ని।

౨౯ ధీరశంకరాభరణము = ర ౨ ధ ౯ కూడ ౨౯ మే॥ చ-రి। అం-గా। శు-మ। పం। చ-దై। కా-ని।

౩౦ నగానందిని = గ ౩ నిషేధార్థమును దెలుపనకారమునకు సున్నయుంచవలెను గాన ౩౦ మే॥ చ-రి। అం-గా। శు-మ। పం। ష-దై। కా-ని।

౩౧ యాగప్రియ=గ ౩ య ౧ కూడా ౩౧ మే॥ ష-రి అం-గా। శు-మ। పం। శు-దై। శు-ని।

౩౨ రాగవర్ధని = గ ౩ ర ౨ కూడా ౩౨ మే॥ ష-రి అం-గా। శు-మ। పం। శు-దై। కై-ని।

౩౩ గాంగేయభూషణి = గ ౩ గ ౩ కూడా ౩౩ మే॥ ష-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు। దై। కా-ని।

౩౪ వాగధీశ్వరి = గ ౩ వ ౪ కూడ ౩౪ మే॥ ష-రి। అం-గా। శు-మ। పం। చ-దై। కై-ని।

౩౫ శూలిని=ల ౩ శ ౫ కూడ ౩౫ మే॥ ష-రి। అం-గా। శు-మ। పం। చ-దై। కా-ని।

౩౬ చలనాట=ల ౩ చ ౬ కూడ ౩౬ మే॥ ష-రి, అం-గా, ష-దై, కా-ని, శు మ, పం.

ఈముప్పదియాఱు మేళకర్తృరాగములు శుద్ధమధ్యమమును మధ్యనుంచి ప్రస్తరించితే పైజెప్పిన ప్రకారము ౧౨ యిండ్లలో బల్కబడు శుద్ధవికృతస్వరములనుబట్టి యాఱు చక్రము లేర్పడుచున్నవి గనుక ఆఱాఱులు ముప్పదియాఱు భేదంబులు గలిగె.

ఇక నిదే ప్రకారము ప్రతిమధ్యమమును మధ్యనుంచి యిదేరీతిగ శుద్ధవికృతులు ప్రస్తరించితే యిదేరీతిగ ౩౬ భేదంబులు గలుగుచున్నవి గనుక కడమ ముప్పదియాఱింటికి శుద్ధవికృతస్వరములు వ్రాయడము లేదు.

౩౭ మేళము మొదలుకొని ౭౨ మేళమువఱకు పేరులు మాత్రము సంఖ్యకు సరిగానున్నవి గనుక పేర్లకులెక్క వివర్న మాత్రము వ్రాయబడును.

౩౭ సాలగము=ల ౩ స ౭ కూడా ౩౭ మేళము.

దీనిక్స్వరము

శు-రి, శు-గాం, ప్రతిమధ్యమము, పం, శు-దై, శు-ని,

౩౮ జలార్ణవము=ల ౩ జ ౮ కూడా ౩౮ మేళము.

౩౯ ఝాలవరాళి=ల ౩ ఝ ౯ కూడా ౩౯ మే॥

౪౦ నవనీతము=వ ౪ నకారమునకు లెక్కగా సున్న పెట్టవలయును కూడ ౪౦ మే॥

౪౧ పావనీమేళము=వ ౪ పా ౧ కూడ ౪౧ మే॥
౪౨ రఘుప్రియ=ఘు ౪ ర ౨ కూడ ౪౨ మే॥
౪౩ గవాంభోధి=వ ౪ గ ౩ కూడ ౪౩ మే॥
౪౪ భవప్రియ=వ ౪ భ ౪ కూడా ౪౪ మే॥
౪౫ శుభాపంతువరాళి=భ ౪ శ ౫ కూడ ౪౫ మే॥
౪౬ షడ్విధమార్గణి=డ ౪ ష ౬ కూడ ౪౬ మే॥
౪౭ సువర్ణాంగి=వ ౪ స ౭ కూడ ౪౭ మే॥
౪౮ దివ్యమణి=వ ౪ ద ౮ కూడ ౪౮ మే॥
౪౯ ధవళాంబరి=వ ౪ ధ ౯ కూడ ౪౯ మే॥
౫౦ నామనారాయణి = మ ౫ నకారమునకుసున్న కూడ ౫౦ మే॥
౫౧ కామవర్ధని=మ ౫ క ౧ కూడ ౫౧ మే॥
౫౨ రామప్రియ=మ ౫ ర ౨ కూడ ౫౨ మే॥
౫౩ గమనశ్రమ=మ ౫ గ ౩ కూడ ౫౩ మే॥
౫౪ విశ్వంభరి=శ ౫ వ ౪ కూడ ౫౪ మే॥
౫౫ శ్యామలాంగి=మ ౫ శ ౫ కూడ ౫౫ మే॥
౫౬ షణ్ముఖప్రియ=ణ ౫ ష ౬ కూడా ౫౬ మే॥
౫౭ సింహేంద్రమధ్యమ = మ౫ స ౭ కూడా ౫౭ మే॥
౫౮ హేమవంతిని = మ ౫ హ ౮ కూడా ౫౮ మే॥
౫౯ ధర్మమతి = మ ౫ ధ ౯ కూడా ౫౯ మే॥
౬౦ నీతిమతి = త ౬ న, ౦, కూడ ౬౦ మే॥
౬౧ కాంతామణి = త ౬ క ౧ కూడా ౬౧ మే॥
౬౨ రిషభప్రియ = ష ౬ ర ౨ కూడా ౬౨ మే॥
౬౩ లతాంగి = త ౬ ల ౩ కూడా ౬౩ మే॥

౬౪ వాచస్పతి = చ ౬ వ ౪ కూడ ౬౪ మే॥
౬౫ మేచకళ్యాణి = చ ౬ మ ౫ కూడ ౬౫ మే॥
౬౬ చిత్రాంబరి = త ౬ చ ౬ కూడ ౬౬ మే॥
౬౭ సుచారిత్రి = చ ౬ స ౭ కూడ ౬౭ మే॥
౬౮ జ్యోతిస్వరూపిణి = త ౬ జ ౮ కూడ ౬౮ మే॥
౬౯ ధాతువర్ధని = త ౬ ధ ౯ కూడ ౬౯ మే॥
౭౦ నాసికాభూషణి = స ౭ న, ౦, కూడ ౭౦ మే॥
౭౧ కోసల = స ౭ క ౧ కూడ ౭౧ మే॥
౭౨ రసకప్రియ = స ౭ ర ౨ కూడా ౭౨ మే॥

ఇవి డెబ్బదిరెండు మేళకర్తల పేర్లు.

జన్యరాగములు

మేళకర్తలు = అనగా జనకరాగనులు ఇవి పైనవ్రాసిన విమర్శవలన శుద్ధస్వరములు వికృతి స్వరములు చేర్చి ప్రస్తరించునవి గాన నివి సంపూర్ణ సప్తస్వరములతో జేరినవి. ఆయొక్కొక్క జనకరాగమునకు జన్యరాగములనునవి. ఒకస్వరము ఆరోహణములోగాని, అవరోహణములోగాని, కొన్నింటికి రెంటిలోగాని, ఒకస్వరము వర్జ్యముగా నుండుట షాడవమనియు, అదేరీతిన రెండుస్వరములు వర్జ్యములైనయెడల ఔడవమనియు జెప్పంబడుచున్నవి.—

మేళకర్త = అనగా జనకరాగము ౧ కి సప్తస్వరములు ఆరోహణావరోహణములయందు సంపూర్ణముగా వ్రాసి దాని క్రింద సదరు భేదముల ప్రకారముగ స్వరవర్జ్యములుజేసి ప్రస్తరించితే యేర్పడు భేదములు.

మూర్ఛనా ప్రస్తారచక్రము, అనగాజన్యరాగ ప్రస్తారము

స	రి	గ	మ	ప	ధ	ని	స	౧	స	ని	ధ	ప	మ	గ	రి	స
స	రి	గ	మ	ప	ధ	౦	స	౨	స	౦	ధ	ప	మ	గ	రి	స
స	రి	గ	మ	ప	౦	ని	స	౩	స	ని	౦	ప	మ	గ	రి	స
స	రి	గ	మ	౦	ధ	ని	స	౪	స	ని	ధ	౦	మ	గ	రి	స
స	రి	గ	౦	ప	ధ	ని	స	౫	స	ని	ధ	ప	౦	గ	రి	స
స	రి	౦	మ	ప	ధ	ని	స	౬	స	ని	ధ	ప	మ	౦	రి	స
స	౦	గ	మ	ప	ధ	ని	స	౭	స	ని	ధ	ప	మ	గ	౦	స
స	రి	గ	మ	ప	౦	౦	స	౮	స	౦	౦	ప	మ	గ	రి	స
స	రి	గ	మ	౦	ధ	౦	స	౯	స	౦	ధ	౦	మ	గ	రి	స
స	రి	గ	మ	౦	౦	ని	స	౧౦	స	ని	౦	౦	మ	గ	రి	స
స	రి	గ	౦	ప	ధ	౦	స	౧౧	స	౦	ధ	ప	౦	గ	రి	స
స	రి	గ	౦	ప	౦	ని	స	౧౨	స	ని	౦	ప	౦	గ	రి	స
స	రి	గ	౦	౦	ధ	ని	స	౧౩	స	ని	ధ	౦	౦	గ	రి	స
స	రి	౦	మ	ప	ధ	౦	స	౧౪	స	౦	ధ	ప	మ	౦	రి	స
స	రి	౦	మ	ప	౦	ని	స	౧౫	స	ని	౦	ప	మ	౦	రి	స
స	రి	౦	మ	౦	ధ	ని	స	౧౬	స	ని	ధ	౦	మ	౦	రి	స
స	రి	౦	౦	ప	ధ	ని	స	౧౭	స	ని	ధ	ప	౦	౦	రి	స
స	౦	గ	మ	ప	ధ	౦	స	౧౮	స	౦	ధ	ప	మ	గ	౦	స
స	౦	గ	మ	ప	౦	ని	స	౧౯	స	ని	౦	ప	మ	గ	౦	స
స	౦	గ	మ	౦	ధ	ని	స	౨౦	స	ని	ధ	౦	మ	గ	౦	స
స	౦	గ	౦	ప	ధ	ని	స	౨౧	స	ని	ధ	ప	౦	గ	౦	స
స	౦	౦	మ	ప	ధ	ని	స	౨౨	స	ని	ధ	ప	మ	౦	౦	స

ఈ ప్రస్తారమువల్ల పుట్టిన జన్యరాగములు.

సంపూర్ణషాడవ భేదములు ౬ = అనగా ఆరోహణములో సంపూర్ణముగా నుండి యవరోహణములో నొకస్వరము వర్జ్యముచేయు భేదములు:—

౨ సంపూర్ణఔడవ భేదములు ౧౫ = అనగా ఆరోహణములో సంపూర్ణముగానుండి అవరోహణములో రెండుస్వరములు వర్జ్యముచేసితే, యగు భేదములు.

3 షాడవసంపూర్ణ భేదములు ౬ = అనగా ఆరోహణములో నొక స్వరము వర్జ్యమై, అవరోహణములో సంపూర్ణములుగా నుండునవి.

౪ ఔడవసంపూర్ణ భేదములు ౧౫ = అనగా ఆరోహణములో ౨ స్వరములు వర్జ్యములై అవరోహణములో సంపూర్ణములుగా నుండునవి.

౫ షాడవషాడవ భేదములు 3౬ = అనగా ఆరోహణములోను, అవరోహణములోను నొకస్వరము వర్జ్యముగా నుండునవి.

౬ షాడవఔడవ భేదములు ౯౦ = అనగా ఆరోహణములో నొకస్వరము అవరోహణములో ౨ స్వరములు వర్జ్యములుగా గలవి.

౭. ఔడవషాడవ భేదములు ౯౦ = అనగా ఆరోహణములో ౨ స్వరములు అవరోహణములో నొక్కస్వరము వర్జ్యముగా నుండునవి.

౮ ఔడవఔడవ భేదములు ౨౨౫ = అనగా ఆరోహణమునందు ౨ అవరోహణమునందు ౨ వర్జ్యములు గాగలవి.

అంతుమొత్తము మేళకర్తయైన జనకరాగము ౧-కి జన్య భేదములు ౪౮౪ ఈక్రమంబున ౭౨ మేళంబుల కన్నింటికిని ౩౪౮౪౮ జన్యరాగంబులు పుట్టె వీనికి మూర్ఛనాప్రస్తార మని పేరు.

అయితే పైమేళకర్తలలో బుట్టినవి కొన్ని కొన్ని జన్య రాగములు మాత్రము వాడుకలోనున్నవి.

అంగములు

ఈరాగములకు రాగాంగ, ఉపాంగ, క్రియాంగ, దేశాంగములని ౪ భేదములుగలవు—ఈదేశాంగమునే భాషాంగమందురు.

౧ రాగాంగము = అనగా సంపూర్ణములయిన మేళకర్త్రు రాగములు.

౨ ఉపాంగము = అనగా పైమేళకర్తల వలన ఔడవ షాడవాది వర్జ్యములచే బుట్టినవి.

౩ క్రియాంగము = అనగా రాగస్వరములను వక్రము చేయగా బుట్టునవి. ఇవి హిందూస్థానదేశములో మిగుల వాడుకగా నున్నవి. ఇక్కడను స్వల్పముగా వాడుకగలదు.

౪ దేశాంగము = అనగా రెండేసిరాగములను గలుపుట వలన బుట్టునవి.

ఈరాగములకు న్యాసాంశగ్రహస్వరములు గలవు వీట్ల వలన రాగస్వరూపము చక్కగా నేర్పడుచున్నది. ఎట్లన—

న్యాసాంశగ్రహములు

౧ న్యాసము = అనగా నొక్కొక్కరాగమునకు ఆల

పించునపుడు సంగతి విన్యాసముయొక్క కొనన ఆస్వరము మీదనిలుపుట.

౨. అంశస్వరము = అనగా ఆయారాగములో సంగతి వేసి ఆలపించు నపుడు విశేషముగా ఆస్వరమునే పూరించుచు నుండుట. దీనికి రాజస్వరమను పేరుగూడగలదు.

౩. గ్రహస్వరము = అనగా రాగము నారంభించునపుడేమి, మధ్యమధ్య సంగతి నారంభించునపుడేమి, ఆస్వరములోనే యారంభించుట.

ఇట్లు ఆయా రాగముయొక్క రూపమేర్పడుటకు న్యాసాంశగ్రహస్వరములు ఈ యీరాగములకు నివి యివి యని ప్రాచీనులు నిర్ణయంచియున్నారు.

స్వరప్రస్తారము వ్రాసి ప్రయోజనము లేదు - ఎందువల్లనంటే పాడేయొకచోట స్వరమునుబట్టి యడిగితే, యిదియిన్నవ భేదమనియు దీనిక్రింద నిన్ని భేదములు పుట్టినవనియు నికనిన్ని భేదములు పుట్టబోవుచున్నవనియు, నష్టోద్దిష్టము చెప్పుటకు చమత్కారముగా నుపయోగించునదియేగాని, మఱియొకదానికి పనికిరాదు.

ఇట్లే వృత్తప్రస్తారము, తాళప్రస్తారము, మూర్ఛనాప్రస్తారము అనగా అనంతరాగములు పుట్టునవి. ఇవి తెలిసియుండుట, పాండిత్యసూచకమేగాని సభలలో నుపయోగము లేదు. గనుక విడిచి పెట్టుటయైనది.

వాది, సంవాది, వివాది, అనువాది స్వరములు

స్వరవిషయములో, వాది, సంవాది, వివాది, అనువాది, అనునాలుగు భేదంబులు ఉపయోగించునవి. ఎట్లనగా—

౧ వాది = అనగా ఆరోహణము - సరిగమపధనిస-రిగమపధనిస-గమపధనిస-మపధనిస-పధనిస-ధనిస-నిస-స-

౨ సంవాది=అనగా అవరోహణము-నిధపమగరిస-ధపమగరిస-పమగరిస-మగరిస-గరిస-రిస-స-

3 వివాది=అనగా సమ్మగరిసరిగమ-రిప్పమగరిగమప-గద్దపమ-గమపధ-మన్నిధప-మపధని-పస్సనిధపధనిస-

౪ అనువాది=అనగా సరిగ-రిగమ-గమప-మపధ-పధని-ధనిస-

ఈ౪ను స్వరసంచారములలో ముఖ్యము లయినవి. శుద్ధవికృతిస్వరాదిగా పై జెప్పినవన్నియు మానుషీవీణయగు అచ్యుతరాయవీణయందు ఉండజూచుకొనవలయును.

దశవిధగమకములు

ఈవీణలో దశవిధగమకములనియు, దశవిధప్రాణములనియు, పేర్లుగలవు. అందులో దశవిధగమకములు వ్రాయుచున్నాను. ఎట్లనగా.

౧ కంపితము=వీణయొక్క తంతిని యెడమచేత దురముగా నాడించుట.

౨ మూర్ఛన = స్వరములను ఆరోహణావరోహణముగా వాయించుట.

3 కాలము=కుడిచేత చౌకమధ్య మధురంబుగ మీటుట.

౪ స్ఫురితము = ఆరోహజంటస్వరములకు మధ్య వ్రేలుంచుట.

౫ ప్రత్యాహతము = అనగా అట్లనే అవరోహణమును బట్టుట.

౬ అనుస్వరము = పట్టినిమీటి యొకస్వరముపలుకులాగున చేయుట.

౭ జాలు=తంతినిమీటి కొన్నిస్వరములయందు జాలుట.

౮ ఒలయిక = ఎడమచేతితో తంత్రిని ౧ మెట్టుమీదనే అడ్డమీడ్చుట—ఈయీడ్చుట ౪ స్వరములు పలుకు వఱకు యీడ్వవచ్చును.

౯ నొక్కు = ఎడమచేతితోనే తంత్రులుమీటుచు స్వరములు పట్టుట.

౧౦ డాలు=వాద్యము, మీటుట, యీరెండును నెడమ చేతితోనేచేయుట.

వీణాదశప్రాణములు

౧ శ్రుతి = అనగా శ్రుతిగూర్చుట

౨ మీటు = అనగా తర్జనితోమీటుట

3 లోమీటు = అనగా కిందికిమీటుట

౪ వెలిమీటు = అనగా ఆతర్జనినే పైకెత్తి పలుమాఱు మీటుట

౫ పట్టు = అనగా తర్జనితోమీటి మధ్యమవేలితో నణచుట

౬ విడుపు=అనగా అణచినదాన్ని బాగావిడిచిపెట్టుట.

౭ తడమీటు=అనగా మధ్యమవేలితోమీటుట

౮ సమమీటు = అనగామధ్యమవేలు తర్జనితోజేర్చి మీటుట

౯ కత్తెరమీటు = అనగాతర్జనీమధ్యమములతో దురముగామీటుట

౧౦ లయమీటు = అనగాపక్కతంతులయందు కనిష్ఠికతో మీటుట.

సంగీతప్రకరణము సమాప్తము

తాళ ప్రకరణము

తాళములగూర్చి చెప్పు విషయంబు గలది తాళప్రకరణంబనంబడును.

భరతోపనిషత్తునుబట్టి భరతర్షి భరతసూత్రములు చేసెను. ఈవలి వారిచే నివి వివరించి వ్రాయబడినవి.

చూడామణిభరతము, మాతృగుప్తభరతము, రత్నాకర చూడామణి, తౌర్యత్రికగజాంకుశము, అర్జునభరతము, హనుమద్భరతము, నందికేశ్వరభరతము, లక్షణరాజీయభరతము, శుక్రభరతము, గురుభరతము, యాజ్ఞ్యవల్క్యభరతము, నారదభరతము, జైమినిభరతము, ఇవిమొదలగు భరతములలోనుండు తాళదశప్రాణములు వివరించుచున్నాను.

నృత్తగీతవాద్యసముదాయ రూపకమయిన తౌర్యత్రికంబను మదగజంబునకు తాళమనునది అంకుశము.

తాళశబ్దవ్యుత్పత్తి

తలప్రతిష్ఠాయాం అనుధాతువుమీదఘుఙ్ ప్రత్యయము వచ్చి వృద్ధివచ్చి తాళము అనుశబ్దమయ్యెను.

తాళము అనఁగా కరతలద్వయ సంయోగము వలన గలుగుధ్వని. అది యర్ధనారీశ్వరు కరతలద్వయ సంయోగము వల్ల పుట్టినది. ఇందుకు పద్యము.

క. కుడిచేతఘాతశివుఁడై
యెడమనుపలికేటిశబ్ద మీశ్వరియనగా
కుడియెడమపలుకుశబ్దము
నరయనది సశబ్దమనెడి తాళంబయ్యెఁ.

అని చెప్పియున్నది.

దశప్రాణములు

ఈతాళమునకు ౧౦। ప్రాణములుగలవు. అవి యెవ్వి యనగా ?

శ్లో॥ కాలోమార్గక్రియాంగాని గ్రహజాతికళాలయాః యతిప్రస్తారఇత్యేతే దశప్రాణాః ప్రకీర్తితాః॥ అని చెప్పబడియున్నది.

కాలప్రాణలక్షణము

౧ కాలము = ఆద్యంతములులేనిది. అయితే క్రింద కనుపఱచెడిపరిమితులకు ప్రమాణములుగా క్షణలవాదులు గుఱుతులగుచున్నవి.

నూఱుతామరఱేకులు దొంతరగాబెట్టి సూదితో గ్రుచ్చితే అన్నియు ఱేకులు దిగబడునంతకాలము క్షణమనంబడును.

౮ క్షణములు ౮ అయితే లవము.

౮ లవములు ౮ అయితే కాష్ఠ.

ఆకాష్ఠలు ౮ అయితే నిమిషము.
ఆనిమిషములు ౮ అయితే కళ.
ఆకళలు ౨ అయితే చతుర్భాగము.
ఈ యాఱును దేవమానములు.

తక్కినయాఱును భూలోకములో వాడుకగానుండునవి.

౧ అనుద్రుతము = అనగా ఆచతుర్భాగములు రెండయితే అనుద్రుతము ఇదిహ్రస్వమైన అకారోచ్చారణకాలమగుచున్నది.

౨ ద్రుతము = అనగా ఆ అనుద్రుతములు ౨ అయితే ద్రుతము అగును.

౩ లఘువు=అనగా ఆద్రుతములు ౨ అయితే లఘువు.
౪ గురువు=అనగా ఆలఘువులు ౨ అయితే గురువు.
౫ ప్లుతము=అనగా ఆలఘువులు ౩ అయితే ప్లుతము.
౬ కాకపాదము = అనగా ఆలఘువులు ౪ అయితే కాకపాదము అగును.

ఈ ౬ కాలప్రమాణములనుదెలిసి భూలోకమునందు తాళములు వాడదగినవి.

మార్గప్రాణలక్షణము

ఈ మార్గము ౬ విధములు

౧ అతిచిత్రతరము = అనగా ఏతాళమునకైనను అనుద్రుతాక్షరకాలమునకు సమముగా గీతమునడుచుట—దీనికి సొల్లు—త.

౨ అతిచిత్రము=అనగా ఏతాళమునకైనను తాళాక్షర

కాలమునకు రెండక్షరకాలము దీర్ఘముగా నడుచునది - దీనికి సొల్లు తక అనంబడును.

౩ చిత్రతమము=అనగా ఏతాళమునకైనను తాళాక్షర కాలమునకు ౪ అక్షరములు దీర్ఘముగా నడుచునది. దీనికి సొల్లు ధరికిట యనంబడును. ఈ నాలుగక్షరముల కాలము మాత్ర అనంబడును.

౪ చిత్రము=అనగా ఏతాళమునకైన తాళాక్షరకాలమునకు రెండుమాత్రలకాలము దీర్ఘముగా నడుచునది.

౫ వార్తికము=అనగా తాళాక్షరకాలమునకు౪మాత్రల కాలము నడచునది.

౬ దక్షిణము=అనగా తాళాక్షరకాలమునకు౮మాత్రల కాలము నడుచునది.

ఈప్రకారము ఏతాళమునకైన, నేర్పడియుండు నక్షర కాలములకు నొక్కొక్కక్షరమునకు సదరు ప్రకారము అక్షరము మొదలు పై అక్షరమునఱకు జరుగు కాలదీర్ఘములు మార్గములని చెప్పబడుచున్నవి.

ఈలక్షణము తాళగీతములయందు భరతకోవిదులు అనులోమ విలోమములుగా వాడుచున్నారు.

ఈ అక్షరమక్షరము సందున నడుచు మార్గకాలము చతురశ్రజాతిగానే నడువవలసినట్లు అనేక భరతజ్ఞులు తీర్మానించియున్నారు. ఇందుకు తౌర్యత్రికగజాంకుశములో శ్లో॥ సర్వేషామేవతాళానాం నాస్తి నాస్తి మహీతలే। ద్విజాతి రహితోమార్గ స్సంచారాయ కదాచన॥ అనియున్నది.

అయితే దేశీయములో మార్గము తిశ్రమిశ్రఖండాదులుగా గతిభేదము చేసి పాడుచున్నారు. గనుక అవధానములుచేయు పాఠకుడు అన్యజాతిమార్గముగాను పాడవచ్చును.

క్రియాప్రాణలక్షణము

ఇక క్రియాప్రాణ లక్షణము వ్రాయబడుచున్నది.

క్రియలు మార్గక్రియలనియు, దేశ్యక్రియలనియు ౨ విధములు.

మార్గక్రియలు ౮
దేశ్యక్రియలు ౮
౧౬

మార్గక్రియా వివరము

ఈమార్గక్రియలలో నిశ్శబ్దక్రియలు ౪ సశబ్దక్రియలు ౪ అని ౨ విధములు.

నిశ్శబ్దక్రియలు

౧ ఆవాపము=అనగా చేతినిముడుచుట

౨ నిష్క్రామము = అనగా విప్పుట అనగా ఆముడిచిన చేతిని విప్పుట.

౩ విక్షేపము=అనగా చేయివిప్పి వెలికి విదలించుట.

౪ ప్రవేశము=అనగా కరము క్రిందికి జొనుపుట.

సశబ్ద క్రియలు

౧ ధ్రువము=అనగా చిటికవేసిన శబ్దము.

౨ శమ్య=అనగా కుడిచేతితో ఘాతవేయుట.

౩ తాళము=అనగా ఎడమచేతి ఘాతశబ్దము.

౪ సన్నిపాతము=అనగా రెండుచేతులను ఘాతించిన శబ్దము.

దేశ్య క్రియల వివరము

౧ ధ్రువకము=అనగా ఎడమహస్తములో కుడిహస్తముచేత ఘాతవేయుట.

౨ సర్పిణీ=అనగా ఘాతవేసినయాకుడిహస్తమును బైకెత్తుట.

౩ కృష్య = అనగాఎడమనుంచి కుడిపార్శ్వమునకు రానిచ్చుట.

౪ పద్మని = అనగా ఆహస్తమే దిగువ చూచునట్లు చాచుట.

౫ విసర్జితి = అనగా ఆహస్తమేవెలిగా చుట్టుట

౬ విక్షిప్త=అనగా ఆహస్తముయొక్కవ్రేళ్లునాలుగును ముడిచి వెనుకకు దీయుట.

౭ పతాక = అనగా ఆహస్తమే మీదికి చూచునట్లు ఎత్తుట.

౮ పతిత=అనగా ఆహస్తమే చక్కగా దిగువకుదించుట.

తాళమునకుండు అనుద్రుత, ద్రుత, లఘు, ప్లుత, కాకపాదంబులుగల తాళము లన్నింటికిని ఈ౧౬ క్రియలును వాడవలయు ననిభరతసంకేతము.

అంగప్రాణలక్షణము

అంగము అనగా అంకము

౧ అనుద్రుతము = వ్రాయుక్రమము ౧.

దీనికిపేర్లు

అర్ధచంద్రము, అవ్యక్తము, చాయనాసికము, వ్యంజనము, అనునాసికము, విరామము.

౨ ద్రుతము = వ్రాయుక్రమము. ౦

దీనిపేరులు అనగాపర్యాయనామములు.

వలయము, బిందువు, ధృవము, అంబరము, చక్రము, అర్ధమాత్ర.

౩ లఘువు = వ్రాయుక్రమము

దీనిపేరులు

సరళము, నిర్వ్యాపకము, హ్రస్వము, మాత్ర, శరము.

౪ గురువు = వ్రాయుక్రమము 8

దీనిపేరులు.

కళ, దీర్ఘము, వక్రము, విల్లు, ద్విమాత్రము, యమళము.

౫ ప్లుతము = వ్రాయుక్రమము 8.

దీనిపేరులు

త్య్రింగకము, దీర్ఘము, త్రిమాత్ర, సోమోద్భవము, త్రిశ్రము, త్రిపురము, త్రైకము.

౬ కాకపాదము= వ్రాయుక్రమము +

దీనిపేర్లు

శబ్దహీనము, చతుర్మాత్ర, నిశ్శబ్దము, హస్తసంజ్ఞికము, రంగప్లుతము, హంసపాదము.

అనుద్రుతమునకు ౨ అంగుళములు
ద్రుతమునకు ౪ అం॥
లఘువునకు ౮ అం॥
గురువునకు ౧౬ అం॥
ప్లుతమునకు ౨౪ అం॥
కాకపాదమునకు ౩౨ అం॥

ఈక్రమంబున నున్నతంబు తెలిసి పట్టవలసినది. ఈఅంగములకు పూర్వముచెప్పినక్రియలు నడచుట యేలాగంటే.

అంగములువాడువిధము

కాకపాదము = ఎడమనుండు సర్పిణియు, కుడినుండు కృష్యమును ఊర్ధ్వముఖమయిన పతాకమును, దిగువనుండు పతితయును, ఈనాల్గు దేశ్యనిశ్శబ్దక్రియలచేత కాకపాదము వాడదగినది.

ప్లుతము=శమ్యయనుసశబ్దక్రియయు,ఆవాప, నిష్క్రామ, ప్రవేశ, అనునీ నిశ్శబ్దక్రియలును, ఈ ౪ క్రియలచే వాడవలయును.

గురువు = మార్గక్రియలలో చేరిన శమ్యయును, దేశ్యక్రియలలోని పద్మినియు, ఈ౨ క్రియలచే నడుపవలయును.

లఘువు= మార్గక్రియయైన శమ్యచేత అష్టాంగుళప్రమాణముగా వాడవలయును-

ద్రుతము=మార్గక్రియమైన శమ్యయందుగల అష్టాంగుళ ప్రమాణములో అర్ధభాగముత్రోసి చతురంగుళప్రమాణముగా వాడవలయును.

అనుద్రుతము=శమ్యయందుగల అష్టాంగుళ ప్రమాణములో నాల్గవభాగముతీసి ద్వ్యంగుళప్రమాణముగావాడ వలయును.

గ్రహప్రాణలక్షణము

ఈగ్రహములు ౪ విధములు

౧ అతీతగ్రహము=అనగా గీతము ముందునడిచితాళము వెనుక నడుచునది.

౨ అనాగతగ్రహము=అనగా తాళము ముందునడిచి గీతము వెనుక నడచునది.

3 సమగ్రహము=అనగా తాళము గీతము సమకాలముగా నడచునది.

౪ విషమగ్రహము=అనగా తాళము, గీతమునకు విషమముగా నడచుట.

దీనియర్థమును భరతవిదులు ౨ విధములుగా జెప్పుచున్నారు. ఎట్లనగా.— తాళారంభాక్షరముగాక తక్కినతాళాక్షరములు రెండుభాగములుచేసి తాళారంభమునకు ముందు గీతము నడిచితే అది అతీతము అనియు,— తాళారంభము ముందునడిచి గీతము వెనుక యెత్తుకుంటే అది అనాగతము అనియు,— తాళారంభములోనే గీతము సమముగా నారంభించునది, సమము అనియు,— నిర్ణయములేకుండ ఆవృత్తమునకు మార్పులుగలుగునెడ విషమమనియు జెప్పుచున్నారు.

రెండవయర్థము

ఈభాగము తాళము జేసియక్షరములుగలవై తేఘాతలో నొక వర్ణముపోను మిగుత అక్షరములు సరిగానుండుటచే రెండుభాగములు చేయవచ్చును. తాళాక్షరములు సరిగానుంటే ఘాతలోనొకవర్ణముపోతే తక్కినవి బేసిగానుంటవి గనుక యవి రెండుభాగములు చేయుటకు ఒక యక్షరమును సగము చేయవలసియుంటున్నది. అక్షరకాలము మొదలుకొనియే మనుష్యులు పాడతగినదని పైనచెప్పియున్నది. అట్లు అర్ధాక్షరములో గీతమారంభించి పాడ వల్ల లేదని మఱికొందఱు తాళముయొక్క యేఅక్షరకాలములోనైనసరే అక్షరము మొదలు పైఅక్షరము వఱకు జరుగు మార్గకాలములో నొకమాత్ర ౪అక్షరములు "ధరికిట" అని యుంచుకొని తాళ లయయొక్క యేయక్షరములోనైనను ఒక యక్షరమునకు సరిగా మార్గకాల మాత్ర మొదటియక్షరమయిన "ధ"యను నక్షరములో గీతము సరిగా నెత్తుకుంటే యది సమగ్రహమనియు,

లయాక్షరమునకు సంబంధించిన "ధ" యను నక్షరము వెంబడి "రి"యనునక్షరములో గీతము ఎత్తుకుంటే, లయాక్షరమతిక్రమించి "రి"యనుక్షరములో గీతమెత్తినందున, నిదియనాగతమనియు.—

లయాక్షరమునకు ౩ వ యక్షరమయిన "కి" యనునక్షరములోగీతము ఎత్తుకుంటే, అది యుసికాలమగుచున్నది గనుక ఇదివిషమగ్రహమనియు.—

లయాక్షరమునకు ౪ దియైన "ట" యనునక్షరములో గీతమెత్తుకుంటె, తాళముయొక్క వెనుకటియక్షరమునకు నిది

ముందగుచున్నదిగాన, గీతము అతీతమైనందున అతీతగ్రహమనియు, నిట్లు చెప్పుచున్నారు.

జాతిప్రాణలక్షణము

చతురశ్ర, త్రిశ్ర, మిశ్ర, ఖండ, సంకీర్ణము, లని ౫ జాతులు.

౧ బ్రాహ్మణజాతియైన చతురశ్రజాతికి లఘుకాలము ౪ అక్షరములు.

౨ క్షత్రియజాతియైన త్రిశ్రజాతికి లఘుకాలము ౩ అక్షరములు.

౩ వైశ్యజాతియైన మిశ్రజాతికి లఘుకాలము ౭ అక్షరములు.

౪ శూద్రజాతియయిన ఖండజాతికి లఘుకాలము ౫ అక్షరములు.

౫ సంకీర్ణజాతికి లఘుకాలము ౯ అక్షరములు.

ఈ జాతుల వ్యుత్పత్తిక్రమము

చతురశ్రజాతి బ్రహ్మజాతి గావున బ్రహ్మకు ౪ ముఖము లౌటచేత దీనికి ౪ అక్షరములు లఘుకాలమాయెను.

చతురశ్రజాతియొక్క లఘు కాలమైన ౪ అక్షరములను మూడింట గుణించగా ౧౨ ఆయెను. ఆ ౧౨ ను ౪ పాళ్లు చేయగా పాలు ౧ కి - ౩ ఆయెను గనుక త్రిశ్రజాతికి లఘుకాలము ౩ అక్షరములాయెను.

ఆచతురశ్రజాతి ౪ అక్షరములును ఈత్రిశ్రజాతి

౩ అక్షరములును మిశ్రముచేయగా నైన యేడక్షరములును మిశ్రజాతికి లఘుకాలమాయెను.

ఈ మిశ్రముయొక్క ౭ అక్షరములును త్రిశ్రముయొక్క ౩ అక్షరములును కూడి పది ఆయెను ఆ ౧౦ ని సగముగా ఖండించగా ౫ అక్షరములాయెను గనుక యీ ౫ అక్షరములకాలము ఖండజాతికి లఘుకాలమాయెను.

అన్వయమయిన చతురశ్రజాతి ౪ అక్షరములును, ఈ త్రిశ్రమిశ్రములతోగూడి ఖండింపబడిన ఖండజాతియొక్క అయిదక్షరంబులును ఈరెండును గూడియయిన ౯ అక్షరములు సంకీర్ణజాతికి లఘుకాలమాయెను.

నందికేశ్వరభరతములో మఱికొన్ని లఘువులు చెప్పబడియున్నవి.

ఎట్లనగా = మనుష్యలఘువు	౪	అక్షరకాలము
సర్వలఘువు	౩	,,
మిశ్రము అనగా దేశలఘువు	౭	,,
ఖండము అనగా చిత్రలఘువు	౫	,,
సంకీర్ణము అనగా దివ్యలఘువు	౬	,,
దివ్యసంకీర్ణము అనగా సింహలఘువు	౮	,,
మిశ్రసంకీర్ణము అనగా వర్ణలఘువు	౯	,,
దేశసంకీర్ణము అనగా వాద్యలఘువు	౧౦	,,
మిశ్రదేశసంకీర్ణము అనగా కర్ణాటకలఘువు	౧౨	,,
దేశశుద్ధసంకీర్ణము నిశ్శబ్దలఘువు	౧౬	,,

ఈ లఘువులలో కొన్ని యెగువజెప్పినవియు, గూడ నున్నవి, చూచుకొనవలయును.

కళాప్రాణ లక్షణము

అనుద్రుతంబు, ద్రుతంబు, ఇవి ౫ జాతులలో మిశ్రములు గావున వత్తజ్జాతి మాత్రలు మొదలుకొని కళలు రెట్టించవలెను.

చతురశ్రజాతికి ౪ అక్షరములు లఘుకాలము. దీనిని రెట్టించితే ౮ దీనిని రెట్టించితే ౧౬ దీనిని రెట్టించితే 3౨ దీనిని రెట్టించితే ౬౪ దీనిని రెట్టించితే ౧౨౮.

ఈరీతిగ నెన్నింటినైనను హెచ్చింపవచ్చును-ఇవి కళలు.

ఇదేప్రకారము త్రిశ్రలఘువు ౩ టిచేత లెక్కించేది. ఇట్లానే మిశ్రఖండసంకీర్ణ జాతుల లఘ్వక్షరములచేత లెక్కించేది. ఇది కళాలక్షణము.

సప్తశూలాదులకు దీనియుపయోగములేదు, సప్తశూలాదులనగా సప్తతాళములు - వీట్లకేజాతినిష్ఠమయిన పై వివరించియున్న లఘువులను వాట్లవాట్ల అక్షరసంకేతసిద్ధములుగా వాడవలసినదిగాని, కడమ అనేకతాళములకు లఘువు అనగా చతురశ్రజాతిలఘువుకు గల నాలుగు అక్షరములును పట్టిలఘ్వాదిపై అంగములుకూడా వాడవలయును.

ఇందుకు చూడామణి భరతములో శ్లో॥ సప్తానామపి తాళానా మేకైకస్యాపి షడ్విధమ్। అన్యేషామేవ తాళానాం సాజాతిర్నైవ కథ్యతే॥ అనియున్నది.

మఱియు మాతృగుప్త భరతమునందు శ్లో॥ అన్యేషామేవ తాళానాం సంఖ్యాభిస్తాళవర్తతః జాతిభేదపరిజ్ఞానం

జ్ఞాతవ్యం గీతకోవిదైః॥ అనియున్నది గాన వాట్లకు జాతినిర్ణయము జేయుటలో ఆయాతాళముయొక్క సమష్టి అక్షరకాలము ఇన్నియనుకొని సవరుజాతుల కళల లెక్కలు దేనికి సరిపడితే ఆయాతాళమునకు ఆయాజాతితాళమని పేరు నిర్ణయించవలయును.

ఆసంఖ్యకు ౧, ౨ అక్షరములు జాస్తిగానుండినను, ఆజాతిలో జేరినవేయని యేర్పఱచి ౧ అధికముగానుంటే, అనుద్రుతము ౨ అక్షరములు అధికముగానుంటే ద్రుతము చేరినట్టు లెంచవలయును. దీని సంకేతమిది.

లయప్రాణలక్షణము

ఇది మూడువిధములు.

౧ ద్రుతలయ=అనగా పాడుటకు నెంతత్వరగా తాళము వేసికొని పాడదగునో అట్లు తాళమువేసికొని పాడుట.

౨మధ్యలయ=అనగాఅంతకు రెట్టింపువిలంబముచేయుట.

3 విలంబితము=అనగా ఆ మధ్యలయకంటే రెట్టింపు విలంబనుచేయుట.

మఱియు "గీతతాళాదీనా మేకత్ర విరామోలయః" అనియు "శ్రుతిర్మాతాపితాలయః" అనియు జెప్పియుండుట చేత లయ ముఖ్యము.

తాళాక్షర కాలములలో వ్యత్యస్తమైనను గ్రహప్రాణము వ్యత్యస్తమైనను అనుప్రుత లయమాత్రము తప్పకుండవలయును.

అవియుండియు లయచెడితే ప్రాణము చెడును గావున అనలయ యనంబడును.

యతిప్రాణలక్షణము

౧ సమయతి ౨ స్రోతోవహాయతి ౩ గోపుచ్ఛయతి ౪ యవమధ్యయతి ౫ వేదికాయతి ౬ విషమయతి ౭ పిపీలికా యతిఅని ౭.

ఇవితాళముల యంగములబట్టి యేర్పడునవి ఎట్లనగా—

౧ సమయతి = అనగా | | | సమానజాతీయములగు నంగములు గలది. ఎట్లనగా నొకతాళమునకు అంగము ఒకటి రెండు మూడు లఘువులుగా నుండునెడల | | | ఈఅంకములు ఈలాగే యేయంగములును సమములుగా నుండుట వలన సమయతి యనంబడును.

౨ స్రోతోవహాయతి = అనగా ∪ O | ౭ నదివలె పుట్టుకయందు కొంచెమును క్రమ క్రమముగా తుదవఱకు గొప్పలునగు నంగములుగలది. ఎట్లనగా, దీనితాళాంగము యొక్క అంకములు ఇట్లు నదివలె మొదట సన్నముసు పోగా పోగా గొప్పయునగు నేఅంగములైనాసరే సదరుప్రకారమున్న యెడల నిది స్రోతోవహాయతి.

౩ గోపుచ్ఛయతి - అనగా ౭ | O ∪ గోపుత్రోక వలె పుట్టుదలలో గొప్పయు రాగారాగా సన్నయు నగు నంగములు గలది గోపుచ్ఛయతి.

౪ యవమధ్యయతి= అనగా ∪ O | O ∪ ఈప్రకారము యవమధ్యమువలె తాళాంగము మొదట సన్నముగాను, నడుమ లావుగాను, కొనసన్నముగాను నుండునది యవమధ్య యతి యనియు, మృదంగయతియనియు ననంబడును.

౫ వేదికాయతి = అనగా O | O | O ఈప్రకారము అరుగువలె తాళాంగములు సన్నములావుగాని, లావుసన్నము గాని యెన్ని యంగము లుండినను ముందు వెనుక సమానముగా నుండునది.

౬. పిపీలికాయతి = అనగా ౭ | O | ౭ ఈప్రకారము చీమవలె తాళాంగము ముందులావుగాను, మధ్యసన్నముగాను కొనను లావుగాను నుండు నంగములుగలది పిపీలికా యతి.

౭ విషమయతి=అనగా | ∪ ౭ O ∪ | ∪ ఈప్రకారముగపై వ్యవస్థలకు సంబంధించక తాళాంగము, పైన వ్రాసిన రీతిగ వ్యత్యస్తముగా నుండు నంగములు గలది.

ప్రస్తారప్రాణలక్షణము

తాళప్రస్తారములోననంత భేదములు గలుగుచున్నవి. అవియన్నియు ౧౪ ప్రస్తారములలోనే యంతర్భూతములు.

ఈతాళప్రస్తారమార్గంబులు, అంగశ్రేణి, సంఖ్యాశ్రేణి, పాతాళము, మహాపాతాళము, అనులెక్కలుచెప్పుట కుపయోగించుచున్నవి.

మఱియు మేరువులు జాతిజాతినిష్ఠములుగా వేఱవేఱ యేర్పడుచున్నవి.

ఇందలి ప్రయోజనము నష్టోద్దిష్టము చెప్పుటయే తప్ప నీప్రస్తారప్రకార మేర్పడు తాళములు లోకములో వాడుకలో లేవు. ఇందుకు నిదర్శనము. ఒకభరతములో ౨౦౦౦ తాళములును నొకభరతములో ౧౨౫ తాళములును ఈలాగే కొన్ని

కొన్ని భరతములలో కొన్నికొన్ని తాళములును నేర్పఱచి వాడినారు.

తక్కినతాళములు ప్రాచీను లేర్పఱచక త్రోసివేసినారు గాన నీ ప్రస్తార ప్రాణమును అటివి స్తరమగుటచే వివరించుటలో ప్రయోజనము లేదని వదలిపెట్టబడియె.

ఇదేరీతిగ స్వర ప్రస్తారము, వృత్త ప్రస్తారము, మొదలగు ప్రస్తారములకు నష్టోద్దిష్టము చెప్పుట తప్ప ఇతర ప్రయోజనము లేమియు లేనట్లుగానే తాళ ప్రస్తారమునకును బ్రయోజనము లేదని తెలిసి కొనవలయును.

సప్తతాళంబులు

జాతిభేదలఘ్వక్షర ప్రమాణములచేత వాడదగిన సప్త తాళంబులు. శ్లో. ధ్రువోమఠ్యోరూపకశ్చ ఝంపాత్రిపుట ఏవచ । అటతాళైకతాళౌచ సప్తతాళాః ప్రకీర్తితాః. అనియున్నది.—ఎట్లనిన.

౪ అక్షరములుగల చతురశ్రజాతిలో సప్తతాళములు వ్రాయుచున్నాను.

(తాళము)	(అంగము)	(అక్షర కాలము)
౧ ధ్రువతాళము—	(। ౦ । ।)	౧౪
౨ మధ్యతాళము—	(। ౦ ।)	౧౦
3 రూపకతాళము	(। ౦)	౬
౪ ఝంపాతాళము	(। ౦ ౦)	౭
౫ త్రిపుటతాళము	(। ౦ ౦)	౮
౬ అటతాళము	(। । ౦ ౦)	౧౨
౭ ఏకతాళము	(।)	౪

ఈ తాళములలో ౫ దియైన త్రిపుట తాళమునే ఆది తాళ మందురు.—

ఈ ప్రకారముగ త్రిశ్ర మిశ్ర ఖండ సంకీర్ణాది జాతులకు దత్తల్లఘ్వక్షర ప్రమాణములచేత తాళాక్షర కాలమును నిర్ణ యించుకొని వాడుకొనవలయును.

ఈసప్తతాళములకే యీనిర్ణయము తక్కినతాళములకు చతురశ్రజాతి లఘువునుబట్టియే వాడవలయును యిందుకు నివర్ననము.

సింహానందన తాళక్రమము

శ్లో. చంచత్పుటే రతీతాళే దర్పణే కోకిలప్రియే । అభంగచండికాయుక్తే షడేతే సింహానందనః. అనియున్నది.

దీనికి అంగము.

(౭ ౭ । ౬ ।. ౭ ౦ ౦ ౭ ౭ । ౬ । ౬ ౭ । । +)

యీతాళముల. కన్నింటికి చతురశ్రజాతిలఘువు ప్రకారమె అంగములు యేర్పడినవి గనుగ ౧౨౮ అక్షరకాలములు యీతాళమునకు యేర్పడినవి.—

అయితే జైమిని మొదలగువారు ప్రస్తర ప్రకారము గలుగు అనంతతాళములలో చతుష్పంచాశత తాళంబులు। మాత్రము త్రిశ్రం మొదలుకడమనాలుగు జాతులతో వాడవచ్చునని చెప్పియున్నారు.

తాళ ప్రకరణము సమాప్తము.

———

హిందూస్థానీ రాగతాళ ప్రకరణము

హిందూస్థాన దేశమునందు వాడంబడు రాగతాళముల గూర్చిచెప్పు విషయంబుగలది హిందూస్థానీ రాగ తాళ ప్రకరణం బనంబడును.—

హిందూస్థానములో వాడుకగానుండు రాగములు తాళములు అచ్చట గవయ్యాలుపాడే బహానీలు అనగా భేదములు వ్రాయుచున్నాను.—

పురుషరాగములు ౬ వీట్లకు నొక్కొక్క దానికి నారేసి భార్యలః చొప్పున ౩౬ స్త్రీరాగములుగలవు. ఇందువలన "ఛేరాగ్-ఛత్తీస్ రాగ్నే" అనిచెప్పెదరు. కడమరాగములు వీట్ల బిడ్డలు.

౧ మేఘ్, ౨ సిరి, ౩ దీపక్, ౪ హిండోల్, ౫ మాల్కౌస్, ౬ భైరో, ఇవి ౬ పురుషరాగములు.

తక్కిన ౩౬ రాగ్నేలు వీట్లకుభార్యలు. తక్కినవన్నీ బిడ్డలు.

ఈక్రిందవ్రాయు స్వరమూర్ఛనాయంత్ర ప్రస్తారము మీదగలుగుచున్నవి.—

సప్తస్వరముల పేరులు

కరజ్	రిగప్	గధార్	మద్దం	పంచం	దైవత్	నిఖాద్
స	రి	గ	మ	ప	ధ	ని
రి	గ	మ	ప	ధ	ని	ధ
గ	మ	ప	ధ	ని	ధ	ప
మ	ప	ధ	ని	ధ	ప	మ
ప	ధ	ని	ధ	ప	మ	గ
ధ	ని	ధ	ప	మ	గ	రి
ని	ధ	ప	మ	గ	రి	స

ఈ స్వరములకు హెచ్చుతక్కువనుబట్టి వికృత మేర్పడుచున్నది. ఈరాగములకు శార్ఙ్గదేవీయములోనేమి, యితరములయిన యచ్చటిగ్రంథములలోనేమి, గ్రామమూర్ఛనాన్యాసాంశ గ్రహాస్వర భేదములచేతను, స్వరవక్రములచేతను పరస్పర రాగ మేళనములచేతను రాగరాగ్నే భేదములు గలుగుచున్నవి.

రాగకాలములు

సూర్యోదయాదిగా నేయేజామున నేయే రాగములు పాడవలయునో వానిని వ్రాయుచున్నాను.

సూర్యోదయానంతరము ౧ టవజామున వాడవలసిన. రాగములు.

బిలావల్ అలయాబిలావల్ అలయ్యా
గౌడ్ బిలావల్ సుద్ బిలావల్ నట్ బిలావల్
సువాబిలావల్ సుగ్రై బిలావల్ సువా
సుగ్రై కోకబ్ బిలావల్ నట్ నారాయణ
సురట్ బిలావల్ బరారా

౨ వ జామున అనగా జాము మొదలుకొని రెండు జాముల వఱకు వాడవలసినవి.

బరారాతోడి తోడి హసాతోడి
దేస్‌తోడి సింధుతోడి సావరీ
అసావరీ బరహన్స్ బరహన్స్‌సారంగ్

ఈ తోడిని హిందూస్థానీలు భైరవి యందురు.

3 వ జామున అనగా రెండుజాములు మొదలుకొని 3 జాములవఱకు వాడవలసినవి.

సారంగ్ సురట్ సారంగ్ జల్ సారంగ్
బణసీసారంగ్ మద్ మావద్ గౌడ్ సారంగ్
బింద్రాబణసారంగ్ నట్ సారంగ్

౪ వ జామున అనగా మూడుజాములు మొదలుకొని సూర్యాస్తమానమువఱకు వాడవలసినవి.

నట్ పరకీనట్ మసలానట్
ఛయ్యానట్ మేఘనట్ భీంపలాస్
ధనాసరి పూర్బి పూర్బా

పూర్వీ మారో గౌడ్
గౌరి గౌరా

సూర్యాస్తమానానంతరము ౧ వ జామున అనగా సాయంకాలము మొదలుకొని జామురాత్రి వఱకు వాడవలసినవి.

సిరి జయత్ సిరి మాల్వీ
మాల్ సిరి గౌడ్ సిరి సిరిపంత్
భాకా మోహనకల్యాన్ కల్యాన్
శ్యామ్‌కల్యాన్ అమీర్ కల్యాన్ అమీర్ నట్
యమన్ కల్యాన్ యమన్ యమ్నా
దీపక్ దీపక్ కల్యాణ్ కామూద్
జామూద్ కామూద్ కల్యాణ్ జామూద్ కల్యాణ్
కోకబ్ కల్యాణ్ భూపాలీ భూపాలికల్యాణ్
భూప్‌కల్యాణ్ జంఝోటి మేఘ్‌జంఝోటి.

౨ వ జామున అనగా జామురాత్రి మొదలుకొని ౨ జాములరాత్రివఱకు వాడవలసినవి.

శంకర్ కాలంగడా బహారానంద్
కాఫీ ముల్తానికాఫీ బేహాగ్
శంకర బేహాగ్ దూద్ బచణ్ బేహాగ్ జజువంతి
ఖంమాజ్ శుద్ ఖంమాజ్ నాయికీ
నాయకా పీలో పట్ మంజరి
కానడా జోగీకానడా బూండీకానడా
జిద్దీకానడా మియ్యాకానడా బాకేసిరికానడా

బాగేశ్వర్ దర్బార్ రాష్టా
షహానా ఆఢానా కేథార్

3 వ జామున అనగా ౨ జాముల రాత్రి మొదలుకొని 3 జాములవఱకు వాడవలసినవి.

పరజ్ సోహని లలిత్
బసంత్ మాఢో బంగాలీ
హంగల్ హిండోల్ మాల్ కౌస్
కంథార్ గంధార్

౪ వ జామున అనగా 3 జాముల రాత్రి మొదలుకొని తెల్లవాఱువఱకు వాడవలసినవి.

దేవుగాంధార్ దేవుగిరి కోజరి
రాంకల్లీ గున్కల్లీ పూల్కల్లీ
భైరో ప్రీతంభైరో జేబాస్
భూపాల్ జోహార్ వేసాక్ దేవగిరి

తిరుగా సుదయాదిగా నీరాగములను పైజెప్పిన ప్రకారము వాడవలయును.

మేఘావృతమయినపుడు సర్వకాలములయందును బాడందగినవి.

మేఘ్ మల్లార్ మేఘమల్లార్
సురట్ సురట్ మల్లార్ దేస్ మల్లార్
సావణ్ నట్ సావణ్

ధృపద్ లోనుండు తాళములు

చౌతాల్ దస్తానా సుర్ఫాక్తా చతుర్ తాల్
బిరం జోగిబిరం జయమంగల్ సవారి

తాళ్, టప్పా, ఠోంరీ, రవానీ వీట్లతాళములు.

౧ గత్.

౨ ఆదీగత్ = ఇదిమిశ్రగతిగా నడుచును హోలీసమయములో వాయించునది.

3 ఖరాబతీ.

౪ రవానీ ఇది త్రిశ్రగతిగా నడుచును నవబత్ ఉతార్ సమయములో వాయించునది.

౫ ధమ్మాల్

ఇంకా అనేక రాగములు ననేక తాళములు నున్నవి. నేనువిన్నమట్టుకు వ్రాసితిని.

హిందూస్థానీలో పాడే బానీలు.

౧ తాన్సేన్ బానీ దీనినే మియ్యాబానీ అంటారు.

౨ గోబర్హార్ బానీ = ఈబానీయును తాన్సేన్ బానీయును అతిచౌకముగా ధృపద్ ఉండుటయు రాగము చౌకముగా నాలపించినట్టే వీట్లధ్రుపద్ మట్టుండును.

3 గోపాల్నాయక్ బానీ = ఇది దక్షిణదేశమునుండి వచ్చినదని చెప్పెదరు. ఇది దక్షిణదేశపు చౌకవర్ణముల చౌకముగా నుంటున్నది.

౪ ఖండార్ బానీ = ఇది దీక్షితశ్యామా శాస్త్రులవారి కీర్తనలవలె గమకముగలిగి మధ్యమకాల శయ్యగా నుంటున్నది.

౫ డాగర్ బానీ = ఇది త్యాగరాయ కృతులకు సరిగాను మధ్యమకాలముకంటె తక్కువ కాలముగా బాడేటప్పా, ఠోంరీలు, బంగీభాయీలు నాలుగైదు సాజులు పెట్టుకొని పాడేది.

౬ సదారంగ్ జీబానీ = ఇదే ఖ్యాల్ బానీ అని చెప్పెదరు. దీనిలో విశేషతానము త్రిశ్ర మిశ్ర ఖండములుగా సంగతులు వాడబడును.

హిందూస్థాన ప్రబంధభేదములు

ధృపద్	తార్ణ	టప్పా
ఠోమ్రీ	దాదరా	గజల్
రజల్	రేక్తా	రవానీ
ముబారక్	హోలీ	ఖజరీ
ఖార్వా	తిల్లానా	చత్ రంగ్

ఇందులో తిల్లానాకు సొల్లును, చత్ రంగ్ కు సొల్లును స్వరంబును గలిగి యుండును.

హిందూస్థానీకృతులలో
అస్తై = అనగా పల్లవి
అంత్రా = అనగా అనుపల్లవి
అభోగ్ = అనగా చరణము
ఇది అంతగా నాకు దెలియదు తెలిసినమట్టుకు వ్రాసితిని.
హిందూస్థానీ రాగతాళ ప్రకరణము సమాప్తము.

నాట్యాభినయ ప్రకరణము

నాట్యమును గురించియు నభినయంబును గురించియు జెప్పు విషయంబులుగలది నాట్యాభినయ ప్రకరణం బనం బడును.

౧ తాండవము ౨ నటనము 3 నాట్యము ౪ లాస్యము ౫ నృత్తము ౬ నర్తనము. అని నాట్యము ౬ విధములు.

వీటిలో కొన్ని యొకకాలు పైకెత్తి ఆడునవి, కొన్ని సొల్లు నోటితో జెప్పుచు నాడునవి, కొన్ని గీతములేక తాళల యలకు అనుగుణ్యముగా దేహాంగకరణ విక్షేపములతో నాడునవి. కొన్ని గీతతాళయుక్తముగా నభినయ విహీనముగా నాడునవి. కొన్ని రసభావములచేత తక్కువపడినవి.

ఇవి రసయుక్తములు కానందున వీట్లకువివరణము వ్రాయ బడలేదు.

ఇకను గీతతాళానుసారిగా నాట్యము జరుగుచు గీతోక్త విభావానుభావాదులను ముఖాదిభావముల చేత దెలుపుచు గీతోక్తపదార్థములను అసంయుత సంయుతాది హస్తములచేత జూపుచు సభ్యులబుద్ధికి రసానుభవమును గలుగజేయు నభినయ యుక్తనాట్యభేదములను వాట్లవివరణములనువ్రాయుచున్నాను.

స్త్రీకి నకారాంతములైన-త్రిశుద్ధి-వదన స్తనావలగ్న ములు బాగాయుండవలెనని లోకప్రసిద్ధి, కొందఱు అభిన

యించు పాత్రకుగ్రామ్యోక్తిగా కండ్లు, పండ్లు, చండ్లు బాగా యుండ వలెనని చెప్పుచున్నారు.—

ఈయభినయము మూడు భేదములు. ఉత్తమము, మధ్యమము, అధమము. అని 3 విధములు.

౧ ఉత్తమము=రసాభినయము, అనగా పాత్రపాడుచు నాగీతోక్తవిభావానుభావ సాత్వీక సంచారి భావములను కటాక్ష భుజాక్షేపాదులచేత, లోకస్వభావానుసారిగా నిజముగా కనుపరచుచు గీతోక్తార్థమును అర్థసాదృశ్యరూపములైనఅసంయుత - సంయుతాదిహస్తములచేతను నభినయించుచు నటించుట.

ఇందుకు, శ్లో॥ కంఠేనాలంబయేద్గీతం హస్తే నార్థంప్రదర్శయేత్ । చక్షుభ్యాం దర్శయే ద్భావం పాదాభ్యాం తాళమాచరేత్॥ యతోహస్తస్తతోదృష్టి ర్యతో దృష్టిస్తతోమనః। యతోమనస్తతోభావో యతోభావ స్తతోరసః॥ అనియున్నది. దీనికిఅనుగుణ్యమయిననాట్యము. అనగా కోమలకరణాంగవిక్షేపములచేత కైశికీ వృత్తిప్రధానముగానటనముచేయుట. పాత్ర, హాసాది భావము లభినయించు తరుణములలో తానుపాడుటకు వలనులేనిసమయములో గాని లేక అలసటవచ్చు సమయములోగాని, ఈలాటి యసందర్భ సమయములలో, వెనుక ఒక్కొక్కమనిషి ఆయాఅర్థసందర్భమునుబట్టి తదనుగుణ్యముగా నయనిష్ఠూరములచేత సంగతివేసి పాడవలెను. ఇందువలన పాత్రయొక్క ముఖభావములకు సహాయమున్ను అభినయించు నిజహస్తములకు సంచారిహస్తములకు నన్వయము సరిపడి సభ్యులకు విమర్శగా దెలియడమును గలుగును. ఇది హిందూస్థానదేశములో విశేషముగా వాడుకగలది.

౨ మధ్యమము=అర్థాభినయము దీనికి వివరణము. వెనుక ప్రక్కనటులు మొదలగువారు పాడుటయు, ఆగీతోక్తములయినయర్థములను ప్రకరణాను సారము లయిన యర్థములను అసంయుత సంయుతాది హస్తాదులచేత పాత్రయభినయించుటయు, ఇందులకు ననుగుణ నాట్యము అలారి, జతి, మొదలయినవి.

ఇందుకు అడవ ఉద్ధతకరణాంగవిక్షేపాదులచేత ఆరభటీ వృత్తిప్రధానముగా నటనముచేయుట.

ఎగువ రెండును, గాంధర్వగాన యుక్తములుగా వాడుకలో నున్నవి.

3 అధమము=భాగవతసేవాది నాటకములు. ఇవి సజీవకమని నిర్జీవకమని ౨ విధములు.

౧ సజీవకము అనగా మనుష్యులు ఆడుట

౨ నిర్జీవకము అనగా బొమ్మలాడించుట

ఈనాటకములే కాళిదాసాది మహాకవులు శాకుంతలాది నాటకములుగా జెప్పినవి.

ఈనాటకలక్షణములో ననేకసంకేతము లున్నవి.

ప్రస్తావనము

ప్రస్తావనాంగములు 3=
శుద్ధవిష్కంభము ౧
మిశ్రవిష్కంభము ౧
ముఖసంధి భేదములు ౧౨
ప్రతిముఖసంధి ౧3
గర్భసంధి ౧౨

అవమర్శసంధి	౧౩
నిర్వహణసంధి	౧౬.
మాలిక	౧
అంకాస్యము	౧

ఇవి మొదలగునవి యనేకములున్నవి.

ఇప్పు డుపయోగము లేనందున వీటివిమర్శ వ్రాయలేదు. యివి యక్షగానముచే లోకములో భాగవతసేవాది నాటకములు వాడుకలోనున్నవి.

ఈయుత్తమ మధ్యమాధమములకు మూడింటికి గీతము తాళము నాట్యము అభినయము ఈ నాలుగును గలవు.

అభినయమువలన నిమ్మూడింటికి శ్రేష్ఠత గలిగినది.

అభినయ వ్యుత్పత్తి

శ్లో॥ అభిపూర్వస్యణీఞ్ధాతో రాఖ్యానార్థస్య నిర్ణయః। యస్మాత్పదార్థాన్నయతి తస్మాదభినయస్స్మృతః॥ అనగా అభి యను ఉపసర్గమును ముందుగా గలిగిన ణీఞ్ధాతువునకు ఆఖ్యానము అర్థమగుచున్నది అఖ్యాన మనగా వెనుక పాడుచుండెడు గీతోక్తములైన యర్థములను కటాక్షభుజాక్షేపములచేత దెలియజేయుట యెదిగలదో, యది యభినయమని చెప్పబడుచున్నది, గాన నితౌర్యత్రికరూపకమయిన యభినయము సభారంజకము.

ఈ యభినయమున కుపయుక్తములయిన అంగకరణ విశేషాదులను శిరాది పాదాంతక్రమముగా వ్రాయుచున్నాను.

శిరోభేదములు—౬

౧ ఉద్వాహితము=అనగా తలమీది కెత్తుట.

౨ అవధూతము=అనగా క్రిందికివంచుట.

౩ విధుతము = అనగా అడ్డముగా రెండుప్రక్కల ద్రిప్పుట.

౪ కంపితము = అనగా క్రిందుగమీదుగ శిరస్సు గదలించుట.

౫ ఆలోళితము=అనగా చక్రాకారముగా ద్రిప్పుట.

౬ పరావృత్తము=అనగా నొక్కప్రక్కకు ద్రిప్పుట.

వీట్లసాంకర్యములవలనను ననేకభావములు పుట్టుచున్నవి

దృష్టిభేదంబులు

౧ లలితము=అనగా మనోహరముగా జూచుట.

౨ కుంచితము=అనగా కొంచెము సంకోచించి చూచుట.

౩ వికాసము=అనగా స్ఫుటముగా నేత్రములు విచ్చి చూచుట.

౪ ముకుళము=అనగా కన్నులుమూసికొనుట.

౫ సాచి=అనగా కడకంట జూచుట.

౬ ప్రలోకితము=అనగా రెండుప్రక్కల ద్రిప్పుట.

౭ నిమీలితము = అనగా పైకి నల్లగ్రుడ్లుపోనిచ్చి సగముగా గాని ముక్కాలుగా గాని కన్నులు ఎగువకు మూయుట.

౮ శూన్యదృష్టి=అనగా కన్నులు దెఱచి యిచ్చట నిగహా లేక యెక్కడనో లోకముంచుట.

౯ ఉల్లోకితము=అనగా మీదికినిక్కించి మెల్లగా వంపబడినదృష్టి.

౧౦ భ్రమణాదృష్టి = అనగా నల్లగ్రుడ్లు చక్రాకారముగా ద్రిప్పుట.

౧౧ అనువృత్తము = అనగా క్రిందుమీదుగా వడిగా ద్రిప్పుచు చూచెడి చూపు.

౧౨ ఉత్క్షిప్తదృష్టి=పైకిచూచుచు నిలిచియుండుట.

౧౩ అవలోకితము=అనగా క్రిందుగా జూచు చూపు.

ఇవి నేత్రభేదములు. వీట్లసాంకర్యముచేత రత్యాది స్థాయీభావములును తద్గత సంచారీభావములును మొదలగు మానసికభావములును బ్రకాశింపజేయుననిగా నేర్పడుచున్నవిగాన వాట్ల వివరము బాహుళ్యమని వ్రాయలేదు.

భ్రూభేదములు ౫

౧ ఉత్క్షిప్త=అనగా కనుబొమ్మలను మీదికి నిక్కించుట.

౨ పతితము=అనగా రెండుకనుబొమ్మలు క్రిందికివంచుట.

౩ చతురము = అనగా రెండుకనుబొమ్మలు ఎడమగా దీయుట.

౪ కుంచితము=కనుబొమలు ముడివేయుట.

౫ రేచితము = అనగా రహస్యము వినునపుడు ఒక కనుబొమను వికృతిచేయుట.

నాసాచలనభేదములు ౨

౧ వికాసము=అనగా సంతోషసమయములో ముక్కుపుటము లుబ్బించుట.

౨ సంకోచము=అనగా కోపాసహ్యాదిసమయములయందు ముక్కు సంకోచింపజేయుట.

అధరోష్ఠచాలన భేదములు ౩

౧ స్పందము=అనగా కోపాదిసమయములయందు పెదవి వణకుట.

౨ సంకోచము=అనగా మూతిముడుచుట.

౩ వికాసము=అనగా హాస్యాద్భుతాదులయందు విప్పుట.

హాసభేదములు ౫

౧ స్మితము=అనగా చిఱునగవు.

౨ హసితము=అనగా సహజమైననవ్వు.

౩ ప్రహసితము=అనగా ఒడలు తెలియని నవ్వు.

౪ అపహసితము=అనగా పరిహాసయోగ్యమగు నవ్వు.

౫ ఉపహసితము=అనగా ప్రథమములో నవ్వు గలిగిన దానికి కారణమును దలచుకొని మాటిమాటికి నవ్వుట.

గ్రీవాభేదములు ౪

౧ సుందరగ్రీవ=అనగా సుందరముగా నడ్డముగా త్రిప్పుమెడ. ఇదే అడ్డమయి యందురు.

౨ ప్రకంపితము=అనగా ముందుకును వెనుకకును పావురమురీతిగ గదలించునది.

౩ తిరశ్చీనము = అనగా నిరుప్రక్కలను సర్పమువలె గదలించునది.

౪ పరివర్తితము=అనగా నిరుప్రక్కలను అర్ధచంద్రాకారముగా గదలించునది.

వీట్లసాంకర్యమువలనను ననేకభావములు పుట్టుచున్నవి.

హస్తచాలనభేదంబులు ౧౬.

౧ ఊర్ధ్వస్థము=అనగా తలకంటె పైగా చేయియెత్తుట.

౨ అధోముఖము=అనగా క్రిందికిజాపుట.

౩ తిర్యక్కు=అనగా ప్రక్కలకు జాచుట.

౪ అపవిద్ధము = అనగా వక్షమునకు నెదుట మండలముగా ద్రిప్పుట.

౫ ప్రసారితము = అనగా ముందుప్రక్కగా నాలుగు దిక్కుల ద్రిప్పుట.

౬ ఉంచితము=అనగా బొమ్ము మొదలుకొని తలవఱకు రెండుమాఱులుగా ద్రిప్పుట.

౭ మండలగతి = అనగా ప్రతిదిక్కునందును కత్తిద్రిప్పినట్టు త్రిప్పుట.

౮ స్వస్తికము = అనగా శిరస్సుపైన గృహాకారముగా రెండుచేతులు జోడించి క్రిందికివిప్పుట.

౯ ఉద్వేష్టితము=అనగా చేతులు వెలికివిసరుట.

౧౦ పశ్చిమాస్యము = అనగా భుజముమీదుగా వెనుకప్రక్కకు చేయిపోనిచ్చుట.

౧౧ ఆవిద్ధము = అనగా తనతోడప్రక్కను చేయి వెలికి నెమ్మదిగా విసరుట.

౧౨ కుంచితము=అనగా చేయియెత్తి వరలోనున్న కత్తిని దీసి కొట్టబోయినట్లు చెయ్యిపైకెత్తి ఆచేతినే కొంచెము వంపుగా నుంచుట.

౧౩ నమ్రము=అనగా స్తుతించునపుడు చేతిని ముందుకు కొంచెముగా జాచియుంచుట.

౧౪ సరళము=అనగా పైకి క్రిందికి ప్రక్కలకు జాచుహస్తము.

౧౫ ఆందోళితము = అనగా ఠీవిగా నడుచునపుడు కదలించు బాహువు.

౧౬ ఉత్సారితము = అనగా వస్తువును దీసికొన్నట్టుగా ముందుకు జాచినచేతిని తనదగ్గరకు దీసికొనుట.

ఈ ౧౬ ను సమస్తవిధ హస్తకరణములను బుట్టించుచున్నవి.

ఉరశ్చాలన భేదములు ౪

౧ నిర్భుగ్నము = అనగా ఎదుటికి ఱొమ్ముతో గ్రుమ్ముట.

౨ పార్శ్వసంఘట్టనము = ఇరుప్రక్కల రెండుఱొమ్ములతో మార్చి మార్చి క్రుమ్ముట.

౩ భ్రామణము = అనగా ఱొమ్ముతో నెదురించి నెఱముట ఇది ఆలింగనాదులం దుపయోగము

౪ ఆభుగ్నము = అనగా ఱొమ్ము గుంటగా జేయుట.

కటిచాలన భేదములు ౩

౧ రేచిత = మల్లామునందు నిలిచి పిఱుదులు వెనుకకు బోవునట్లు కటివెనుకకు నెత్తుట.

౨ భిన్న=పిఱుదులు యిరుప్రక్కలకు బోవునట్లు కటిని అడవలయందు ఆడించుట.

౩ ఉచ్ఛ్వసిత = విలాస గమన సమయమందుంచు నడి,

ఊరుచాలన భేదములు ౩

౧ కంపిత = మల్లాముననందు రెండుతొడలులయాను సారము ఆడించుట

౨ నాగబంధము = రెండుతొడలు పెనవేయుట.

౩ సంవృతవివృతము = ఆసనభేదాదులందు జంటించుట, విప్పుట.

పాదకర్మ భేదములు ౧౯

౧ సమపాదము = అనగా రెండుపాదములు సమముగా ఆన్చి నిలుచుట.

౨ ఏకపాదము = అనగా నాట్యవిశేషాదులయందు నొకపాదముమోపి నిలుచుట.

౩ వినివర్తితము = అనగా పాదములు మార్చుట.

౪ గతాగతము = అనగా ముందుకు వెనుకకు బోవుచు వచ్చుచు నుండుట.

౫ వళితము = అనగా తిరుగుట.

౬ వైశాఖమండలము = అనగా నిరుప్రక్కల దిరుగుట.

౭ త్రిభంగి = అనగా పాత్ర రేఖప్రమాణముమీద నిల్చునపుడు నడుము రొమ్ము శిరస్సు నివి వంపుగా నిలుచుట.

౮ అగ్రగము = అనగా మునివ్రేళ్లమోపు మీద నొక పాదమున కంటే నొకపాదమును ముందుముందుగా వడివడిగా నుంచుట.

౯ మర్దితము = అనగా నిల్చినచోటనే పాదములతో దట్టుట.

౧౦ కుంచితము = అనగా పాదముల మొనవ్రేళ్లునేల నాన్చి మెడిమెలు పైకెత్తి నిక్కుట.

౧౧ అంచితము = అనగా మెడిమెలు భూమియందు ఆన్చి వ్రేళ్లు పైకెత్తుట.

౧౨ పార్ష్ణిగము = అనగా మొనవ్రేళ్లుమోపి మెడిమెలెత్తియుండి తిరుగా మెడిమెలు ఆన్చి మొనవ్రేళ్లెత్తుట.

౧౩ ఘట్టితము = అనగా మెడిమెలతో దట్టుట.

౧౪ ఘట్టితోత్సేధము = అనగా అరికాళ్లు నేలతగుల కుండ ముడుచుకొని మెడిమెలు కొనవ్రేళ్లు భూమియందు తట్టుత.

౧౫ సూచీపాదము = అనగా నొకపాదము సమముగా నేలనాన్చి మఱియొక పాదముయొక్క మెడిమె యెత్తి ఆకాలి యొక్క బొట్టనవ్రేలు భూమిమీద ఆన్చునది.

౧౬ తాడితము = అనగా మెడిమెలమీద నిల్చిముని పాదములు పైకెత్తి ఆమొన పాదములచేత భూమిని దట్టుట.

౧౭ పార్శ్వగము = అనగా పాదములయొక్క వెలి ప్రక్కలు నేలనాన్చి లోప్రక్కలు తగులకుండ నిల్చిగాని అట్లాగే ముందుకు అడుగు నుంచుచుగాని యుండుట.

౧౮ ఉద్ఘట్టితము = అనగా మునివ్రేళ్లతో నిల్వబడి మాటిమాటికి మెడిమెలతో నేలనుదట్టుట.

౧౯ అగ్రతలసంచరము=అనగా మెడిమెలెత్తుకొని వ్రేళ్లు భూమియందు ఆనకుండ అరికాళ్లయొక్క ముందుకొనలు నేల నాన్చి నిలిచిన చోటనుండుటగాని, ముందువెనుకను సంచరించుచు గానియుండుట.

పార్థివచారి భేదంబులు ౪.

౧ సమపాదము = అనగా రెండుపాదములు జంటించి యుంచి నటించుట.

౨ శకటవదనము = అనగా రెండుపాదముల బొట్టన ప్రేళ్లు నొకదానితో నొకదానిని బట్టుకొని నటించుట.

౩ శుక్తి = అనగా రెండుపాదములు ముత్తైపుచిప్పల వలె కొంచెము అభిముఖములుగానుంచి నటించుట.

౪ మతల్లి=అనగా రెండుపాదములు పరస్పరము మెల్లగా నుంచినటించుట.

ఇవి రెండుపాదములు చేర్చి దుముకుటగాని, మెల్లగా జరుపుటగాని అనుకూలమయినలాగున నటించువాని పేర్లు.

వ్యోమచారి భేదములు ౩.

౧ అపక్రాంతము = అనగా వెనుకకు పాదము లెత్తుట.

౨ సూచీముఖము = అనగా ముందుకు పాద మెత్తుట.

౩ డోలాపాదము = అనగా పాదమెత్తి వెనుకకు ముందుకు ప్రక్కలకు ఆడించుట.

భానుమండల భేదంబులు ౩.

౧ ఆస్కందితము, ౨ భ్రమరము, ౩ శకటాసనము. ఇవి నిలిచియున్న చోటనే తిరుగు భేదములు.

దైవమండల భేదములు ౪.

౧ అలాత, ౨ దండపాత, ౩ లలిత, ౪ విచిత్ర, ఇవి నటించుచు వర్తులముగాను విచిత్రముగాను తిరుగుటలో భేదములు.

కరణభేదంబులు ౧౦౮.

కటిభ్రాంతము = అనగా నడుమాడించుట.

దండరచిత = అనగా సరిగా వంపులేక నిల్చుట.

లలాటతిలక = అనగా ముందుచేతులానించి పాదములు వెనుకనుండి లలాటము వఱకు రానిచ్చుట.

మయూరలలిత = అనగా అదేరీతిన పాదములు పైకెత్తి మయూర పింఛము విచ్చినట్లు కనుపఱచుట.

చక్రమండల = అనగా నిల్చుకొని పాదములాన్చి మొగ్గవాలినట్టుగా వెనుకకువంగి చేతులు క్రిందనాన్చుక భ్రమణముగా దేహమును చుట్టుద్రిప్పుట.

నికుంచితము=అనగా దేహమును ముందుకువంచుట.

గంగావతరణము=అనగా ప్రక్కలకు నావవలెనే దేహమును వంచి చెంగలించుట.

ఇవి మొదలగునవి ౧౦౮ భేదంబులుగలవు.

అంగహారభేదములు.

౧ అపరాజిత=అనగా నెదురించుట.

౨ సూచికావిద్ధ=అనగా సూదివలె సన్నగా ఆకార గోపనముచేయుట.

౩ పరిచ్ఛిన్న=అనగా తన యాకృతిని కొద్దిజేయుట.

౪ విష్కంభ=అనగా ఆకృతిని విస్తారము చేయుట.

౫ రేచిత=అనగా చెంగలించుట.

ఈపైజెప్పిన శీర్షాది పాదాంతకరణ భేదములు ముఖ్యము లయినవి వ్రాసితిని వీట్లమేళనమువలన ననేకభేదములు గల్గుచున్నవి.

ఇకను పదార్థములను దెలుపునట్టి యసంయుత సంయుత హస్తముల వివరము వ్రాయుటకు నిది హస్తభాషయైనందున విశేష విపులముగా నుండుటచే తన్నామములుమాత్రము వ్రాయుచున్నాను వీట్లవినియోగవివరము ఆయాగ్రంథములలో జూడుడు.

అసంయుతహస్తములు అనగా ఒకచేతితో బట్టవలసినవి. ౩౧

౧ పతాక	౧౧ కపిత్థ	౨౨ భ్రమర
౨ త్రిపతాక	౧౨ కటకాముఖ	౨౩ హంసాస్య
౩ అర్ధపతాక	౧౩ సూచి	౨౪ హంసపక్ష
౪ కర్తరీముఖ	౧౪ చంద్రకళ	౨౫ సందంశ
౫ మయూర	౧౫ కోశ	౨౬ ముకుళ
౬ అర్ధచంద్ర	౧౬ సర్పశీర్ష	౨౭ తామ్రచూడ
౭ అరాళ	౧౭ మృగశీర్ష	౨౮ త్రిశూల
౮ శుకతుండ	౧౮ సింహాముఖ	౨౯ ఊర్ణనాభ
౯ ముష్టి	౧౯ లాంగూల	౩౦ బాణ
౧౦ శిఖర	౨౦ సోలపద్మ	౩౧ అర్ధసూచి
	౨౧ చతుర	

సంయుతహస్తములు అనగా రెండుచేతులతో బట్టవలసినవి. ౨౪

౧ అంజలి	౯ కటకావర్ధన	౧౭ మత్స్య
౨ కపోత	౧౦ కర్తరీస్వస్తిక	౧౮ కూర్మ
౩ కర్కట	౧౧ శకట	౧౯ వరాహ
౪ స్వస్తిక	౧౨ శంఖ	౨౦ గరుడ

౫ డోల	౧౩ చక్ర	౨౧ నాగబంధ
౬ పుష్పపుట	౧౪ సంపుట	౨౨ ఖట్వా
౭ ఉత్సంగ	౧౫ పాశ	౨౩ భేరుండ
౮ శివలింగ	౧౬ కీలక	౨౪ అవహిత్థ

ఈయసంయుత సంయుతహస్తములలో బాంధవ్యహస్తములు. ౧౧

దేవతా హస్తములు. ౧౬
నవగ్రహ హ॥ ౯
దశావతార హ॥ ౧౦
చతుర్వర్ణ హ॥ ౪
ప్రసిద్ధరాజ హ॥ ౨౮
సముద్ర హ॥ ౭
పుణ్యనదీ హ॥ ౧౪
వృక్ష హ॥ ౨౩
సింహాదిమృగ హ॥ ౨౧
పక్షి హ॥ ౨౧
జలజంతు హ॥ ౫

మన్మథ పంచబాణములకు ప్రయోగస్థలములు ఆయాబాణప్రయోగముచేసినప్పుడు గలుగు అవస్థావిశేషములు వ్రాయుచున్నాను.

౧ అరవిందము=స్త్రీస్తనములందు బ్రయోగము-దీని కార్యము ఉన్మాదము గలుగుట.

౨ అశోకము=ప్రయోగస్థలము అధరము దీనికార్యము రోదనము చేయుట.

౩ చూతము=ప్రయోగస్థలము శిరస్సు దీనికార్యము సమ్మోహముచెందుట.

౪ నవమల్లిక=ప్రయోగస్థలము నేత్రములు దీనికార్యము దేహముశుష్కించుట.

౫ నీలోత్పలము=ప్రయోగస్థలము గుహ్యము దీని కార్యము మృతినొందుట.

ఈపంచమబాణ ప్రయోగోద్యోగము నభినయించి మరణోద్యోగమును గనుపఱచి బాణప్రయోగమును నిలుప వలయును ఏలనంటే మరణము నభినయించకూడదనుట నాటక సంకేత సిద్ధము గనుక యిట్లుచేయవలెను.

ఈ హస్తములలో ముఖ్యములయినవి వ్రాసితిని అసంయుత సంయుత హస్తములవలన నానావస్తువుల అర్థములు అలంకారములు ధ్వనులు శ్లేషలు ప్రపంచములో నెన్ని పదార్థములు గలవో వాని నన్నిటిని హస్తములచేత చూపించునవిగా నుండుటచేత నొక్కొక్క హస్తమునకు నానార్థములు చెప్పి యుండుటచేత నతివిస్తార మగుటచేత వ్రాయలేదు.

ప్రమేయము వచ్చినప్పుడు ఆయాగ్రంథములలో జూచుకొనవలయును. ఇదిగాక హస్తద్వాదశ ప్రాణములు అని గలవు. అవి వేళ్లుముడుచుటనుబట్టి చాచుటనుబట్టి చేయెత్తుటను బట్టి యిట్టిహేతువులనుబట్టి నిర్ణయించిన సంకేతములు గనుక యీ ద్వాదశప్రాణములు పిచ్చిసంగతులుగా నుండుటచేత నిందు వ్రాయబడలేదు.

పేరిణీవివరము

దీని అంగములు ౫

౧ గర్ఘరము, ౨ విషమము, ౩ భావాశ్రయము, ౪ కవివారకము, ౫ గీతము వీనిలక్షణములు విశేషముగా బేజరూవుగా నున్నవి. ఇందులో ముఖ్యము.

పుష్పాంజలి ఇచ్చుట

అనగా పాత్ర, రంగమధ్యమునకువచ్చి పతాకహస్తములతో గరుడపక్షి రెక్కలవలె జేతులు పక్కలకుజాచి రేఖప్రమాణముగా నిలిచి సభానాయకుని గుడికంటజూచి యెడమకాలి మెడిమెకు కుడికాలి పెద్దవ్రేలుపూని అక్కడినుండి కుడివైపుగా ఆ బొటనవ్రేలును నేలమీద తేలికగా ఆన్చి గజ్జలు అదరులాగున ముందుకు కుడిపాదము రానిచ్చేది. ఈరీతిగ మూడు మారులు చేసి సరిగానిల్చి దండముపెట్టుట. యిది పుష్పాంజలి. పటవాటము మొదలయిన అడవులకు సొల్లుచెప్పబడియున్నవి.

ఇందుకు ముఖ్యములయిన అడవులు ౬,

౧ పటవాటము=అనగా రెండుపాదములు భూమియందు మోపి నృత్యముచేయుట.

మెడిమెలు భూమియందుమోపి నృత్యము చేయుట గూడ పటవాట మనంబడును.

ఈ అడవకు సొల్లు. తక తక తక.

౨ పటనము=అనగా రెండుపాదములును భూమిపయి నుంచి యొకపాదమునందు మఱియొక పాదాంగుళము లుంచి తట్టుట.

ఈ అడవకు సొల్లు. ధగ ధగ ధగ.

౩ సూరివట్టెము=అనగా నొకపాదముతట్టి యురటుగా వేయక పాదము పర్యాయక్రమమున నురటుకొనుట.

సొల్లు. తక్కిటకిటతక తక్కిటకిటతక తక్కిటకిటతక.

౪ లకాదిమము=అనగా భూమిని లగ్నాగ్రములుగా రెండుపాదములును సరిగానుంచి పర్యాయమున మెడిమెలు భూమినాన్చక నృత్యముచేయుట.

సొల్లు. దిర్గుడు దిర్గుడు దిర్గుడు.

౫ సిరిబిరము = అనగా సమపాదమందు నొకపాదము ముందఱ తట్టి వ్యత్యాసముగా రెండవపాదము కుదియదీసి తర్వాత ముందఱ నడిచినకాలు కుదియవేయుట.

సొల్లు. తుకుకుకు తుకుకుకు తుకుకుకు. మరియును భూమి యందు స్వభావముగానున్న పాదాలు జంఘులచేత కుదిలించుట. ఈ అడవసొల్లు. దిగి దిగి దిగి.

౬ హలాభిధము = అనగా భూమి లగ్నాగ్రమైవా మాంఘ్రి యుండగా పార్శ్వములచేత దట్టి యన్యపాదముతో సవ్యాపసవ్యముగా నటించుట.

సొల్లు. తకుధికు తకుధికు తకుధికు.

ఈ ౬ అడవలయొక్క ప్రస్తారముచేత ననేకములయిన అడవలుపుట్టుచున్నవి గాబట్టి యూహించుకొనవలయును. ఆ అడవలకు సొల్లుకూడా పైలక్షణమునుజూచి చేర్చుకొనవలయును. గ్రంథవిస్తరభీతిచే వ్రాయలేదు. ఏయేలక్షణములను విపులముగా జూడగోరువారు ఆయాలక్షణశాస్త్రములను జూచుకొనవలయును.

నాట్యాభినయప్రకరణము సమాప్తము.

శబ్దవాద్య ప్రకరణము

శబ్దములనుగురించి అనగా సొల్లులను గురించియు వాద్యములనుగురించియు జెప్పువిషయంబు గలది శబ్దవాద్యప్రకరణమనంబడును.

మర్దలాదివాద్య హస్తపాటనములకు కొనుగోలు క్రమము.

శ్లో॥ శివవక్త్రోత్థ పాటానాంస్వరూపం ప్రతిపాద్యతే। తేషాముత్పాటకోత్థత్వా ల్లోకతో లక్షయేత్ సుధీః॥ అనియున్నది. ఎట్లనగా, హస్తపాటనములకు శివునియొక్క సద్యోజాతముఖమువలన పుట్టిన సొల్లు.

పేర్లు		సొల్లులు
౧ నాగబంధము	దీనికిసొల్లు	= నగి-నగి-ననగి
౨ పవనము	దీనికిసొల్లు	= నన-గిడ-గిడదగి
౩ ప్రత్యేకము	దీనికిసొల్లు	= గిడ-గిడ-తా
౪ ఏకరసము	దీనికిసొల్లు	= కిక-త-తట-తట
౫ పంచరసము	దీనికిసొల్లు	= కికి-తకిట
౬ విక్షేపము	దీనికిసొల్లు	= ధోంగి-దోంగి

వామదేవముఖము వలన గలిగినవి.

౧ స్వస్తికము	దీనికిసొల్లు	= తత-కిట-కిట
౨ వళికోహళము	,,	= దోహంత
౩ ఫుల్లవిక్షేపము	,,	= దొంగిన-దొంగి-ధొంగిన

౪ కుండలీవిక్షేపము దీనికిసొల్లు = ధోం - ధోం - గోం గోం
౫ స్వరవిలిఖి ,, = ధాగిణతాతా
౬ ఖండనాగబంధము ,, = కిటతోంధోంగినఖేనఖే
౭ పూరకము ,, = టకు ఝేం ఝేం

అఘోరవక్త్రోద్భవములైనవి.

౧ అలగ్నము దీనికిసొల్లు = తత కిట గిడెవగి తా
౨ సుసారము ,, = ధధకికి
౩ విశ్రామము ,, = తకిధిగి తకిధిగి
౪ విషమస్ఖలితము ,, = టకునగు టకునగు
౫ స్ఫురితము ,, = ఖరితు ఖరితు సరిసరి
౬ స్ఫురణము ,, = ఖరినరకి

తత్పురుషముఖజన్యములు.

౧ శుద్ధి = దీనికిసొల్లు దరికిట గిడదగదా
౨ స్వరస్ఫురణము ,, టటకు టటా
౩ ఉత్ఫుల్లము ,, ననగినన - ఖుననగిననఖు - ననగినఖరి
౪ వళితము ,, దంఖేదంఖేఖే
౫ అవఘట్టము ,, ధాంగినగి ధాంగినగి
౬ తకారము ,, తత్తా
౭ మాణిక్యావళి ,, ధిధి

ఈశానముఖోద్భవములు.

౧ సమస్ఖలితము= దీనికిసొల్లు నఝోం నఝోంఝాం
౨ వికటము ,, గిరిగిడ గిరిగిడ
౩ సదృశము ,, కిణ కిణకి

౪ ఖలితముజ దీనికిసొల్లు ధిధికిటకీ
౫ అర్ధస్ఖలితము ,, దగికినగి
౬ అనుత్ఫుల్లము ,, ధరికిటతా
౭ ఖండము ,, ధానక

ఇవి యీశ్వరపంచముఖలమువలన బుట్టిన హస్తపాటన సొల్లులు.

దీనిమీద ననేకములగు సొల్లులుపుట్టి సొల్లుప్రస్తార మేర్పడినది.

ఈసొల్లు దక్షిణహస్తమున వాయించవలసినవియు, వామహస్తముతో వాయించవలసినవియు విభజించి వ్రాసియున్నవి. అందుకు నొకశ్లోకము వ్రాయుచున్నాను.

శ్లో. అంగుష్ఠాదక్షిణోహస్త పుటాచ్చేన్మహురుల్లసేత్,
స్వపుటం పీడయేద్వామ స్తదా పాణ్యంతరోభవేత్.

అని యీలాగున విభజించియెడమ కుడి తెలిసి వాయించుటకు అనేకములు వ్రాయబడియున్నవి.

ఇదితెలిసి యీసొల్లును వాద్యములో కుడియెడమ హస్తములతో వాయించి మర్దళాది వాద్యములో నోటసొల్లు పలికినట్లు శబ్దము పలికించుచు వాయించువాడు లక్షణజ్ఞు డనంబడును. అట్టివాడు తనవాద్యమునకు సొల్లు నోట అనగల్గును.

అట్లులేక కుడియెడమ హస్తపాటనములు తెలియక తప్పుగాను, తాళలయను సరిగాను వాయించుచు సొల్లు నోటబలికినట్లు వాయించజాలని వానిని లయజ్ఞానియని మాత్రము చెప్పవలెనేగాని లక్షణము తెలిసి వాయించు వానినిగా జెప్పగూడదు - ముఖ్యముగా దైవీవీణ యగుకంఠము వలన

గానముజేయు మనుజుని గాత్రమునకు సరిగా లక్షణ లక్ష్యములను జూపించుటకు మానుషీవీణయగు నచ్యుతరాయ వీణ యెట్టిదో! అలాగే నోటబలికించు సర్వశబ్దములకును సరిగా బలికించి చూపంవగిన వానిలో మద్దళము మొదటిది. అందులో బలికినన్ని శబ్దములు కడమ వాద్యములలో బలుకవు.

సంగీతసూర్యోదయాది గ్రంథములలో ననేక తాళములకు సొల్లులేమి, ఒక్కొక్క తాళమునందు త్రికాలవిన్యాసములుగా వాయించవలసిన జతులు వ్రాసియున్నారు.

ఈశబ్దముల పేర్లు.

మృగేంద్రహుంకృతి శబ్దము లనియు గజేంద్రబృంహిత శబ్దము లనియు అశ్వప్లుతాది శబ్దము లనియు ఘనగర్జన శబ్దము లనియు మండూకశబ్దము లనియు శకుంతశబ్దము లనియు వాట్లవాట్ల శబ్దరూపములను బట్టి నామ నిర్దేశములు చేసియున్నారు.

శబ్దవాద్య ప్రకరణము సమాప్తము.

పాండిత్య రహస్య ప్రకరణము

ఉపవిద్యలు గల విద్వాంసుల తౌర్యత్రిక పాండిత్యమర్మములను దెలుపు విషయంబులు గలవి, పాండిత్య రహస్య ప్రకరణం బనంబడును.

వైణిక పాండిత్యము

వైణికుడు ఎడమచేతనే మీటి, కుడిచేతనే స్వరములణచుచు, వాయించుటయు, నోట నొకరాగము పాడుచు

చేతనొకరాగము పలికించుటయు మధ్యమగ్రామములో శ్రుతి గూర్చి రాగము వాయించితే, యేయేస్వరము, యేయేమెట్లమీద నణచవలయునో, షడ్జగ్రామశ్రుతిజేసి సదరు మెట్లమీద వాయించితే, యివి ఫలానారాగమని, యేర్పడకయుండును.

ఇది యెందుకంటే యెదుట వీణాపండితుని పరీక్షించుటకు నుపయోగించుచున్నది.

ఇంతేగాక, పాటయొక్క యక్షరాక్షరమునకే మీటు వేసి సంగతి గమకమునకు మీటువేయకుండనే సంగతిని వాయించుట.

మఱియు పక్కతంత్రులమీద శ్రుతిమీటు వేయకనే వాయించు తంత్రులందు మీటుశబ్దము "టిం" అని శబ్దించకుండ మృదువుగా వేలిపొట్టతో లోమీటుమీటి యొఅయికమొదలగు గమకములు పట్టి స్త్రీ, నోటపాడినట్లు వాయించుట. ఇవి మొదలగునవి వైణిక పాండిత్యములు.

గాయక పాండిత్యము

పల్లవిపాడెడువాడు స్వరము పాడుటలో, నేతాళములోనైనను మార్గకాలము చతురశ్ర త్రిశ్ర మిశ్ర ఖండాదిగతులుగా స్వరముపాడుటయు, నొకయావృత్తములోనే విలంబ మధ్యమద్రుత లయములుగా స్వరము పాడుటయు, మూడు నాలుగు ఆవృత్తములకు విలంబ మధ్యమద్రుతములుగాగాను విన్యాసములుగాగాను బాడుటయు, సభానాయకుని యనుమతి మీద రెండేసి మూడేసి యావృత్తములకు వేలువేలు రాగములు పాడుటయు గ్రహప్రాణభేదముల ప్రకారము పల్లవి

పాడుటయు షట్స్థానములుగా బాడుటయు. పల్లవిముక్తాయిలో నొకటిగాగాని రెండుగాగాని మూడుగాగాని వాద్యకు డెత్తి చ్చిన ప్రకారము శబ్దముగాని లేక స్వరముగాని ముక్తాయిల యందు తప్పక పాడుటయు, నిట్టివి గాయకుని చాతుర్యములు.

వాద్యకుని పాండిత్యము

పల్లవి పాడువాడు తన్నకారముగాని స్వరముగాని త్రిశ్రమిశ్రాది విన్యాసములు చేసి పాడినను కొనుగోలిచ్చువాడు గాని వాద్యకుడుగాని, పల్లవి యెత్తుగడ ప్రథమాక్షరము కాడికి "తదిగిణథ" అని మూడావృత్తులు ముక్తాయి సరిపుచ్చుటయు, నివ్విధముగానే "ధికుతకతధిగిణథ" అనిగాని యింక కొంతసొల్లు జెప్పి గతివిన్యాసమయిన ముక్తాయినిగాని యివి ౧ గాని ౨ గాని ౩ గాని పల్లవియొక్క ప్రథమాక్షరమునకు సరిపుచ్చుటయు.

మఱియు చతురశ్రజాతి త్రిపుటతాళములో పల్లవి పాడగా త్రిశ్రగతిగా వాద్యము జరపి పైప్రకారముగాముక్తాయిలు సరిపుచ్చుటయు, నిదేరీతిగ త్రిశ్రమిశ్ర ఖండాది జాతి తాళములకును ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా నేతాళమునకైనను భిన్నమయిన యేకజాతి గాగాని పై జెప్పిన జాతీయగతులు సంకరములుగాగాని వాయించి పైముక్తాయిలు పల్లవి యొక్క యాద్యక్షరమునకు సరిపుచ్చుటయు.

మఱియు నేతాళములో పల్లవి పాడితే మిశ్రజాతి త్రిపుట. అట్లానే ఖండజాతి త్రిపుట లేకసప్తతాళములలో స్వజాతిలోగాని, యన్యజాతిలోగాని, యుండు నేతాళములకయినను పరస్పరతాళాక్షరముల పంపక లక్షణముమీద సరి

చేసి వాయించుటయు, లేక కొనుగోలిచ్చుటయు చేయుట. ఇందుల పంపకక్రమము, చతురశ్రజాతి త్రిపుట ౮ అక్షరముల కాలము, త్రిశ్రజాతి త్రిపుట ౭ అక్షరములకాలము. దీనిని సరిపుచ్చు పంపకము ఎట్లన, ఎనిమిదేళ్లు ౫౬ ఏడెనుముదులు ౫౬, ఈక్రమాన చతురశ్రజాతి త్రిపుట ౮ అక్షరములు ౭ ఆవృత్తములు లెక్కించితేను, త్రిశ్రజాతి త్రిపుట ౭ అక్షరములు ౮ ఆవృత్తములు లెక్కించితేను ౫౬, సరిపోవుచున్నవి. ఈదేరీతిగ నేయేతాళములను బట్టియైనను ఈప్రకారము పంపకము సరిచేసితే పరస్పరతాళములకు సరిపోయి అప్పటికి ముక్తాయి అన్నింటికిని సరిగా వచ్చుచున్నది.

మఱియు పాడెడువాడు తాళాంగమునుబాచి గుడ్డ చాటున వేసికొనుచు బాడినను వాయించువాడు తాళల యాక్షరకాలములను బట్టి పల్లవి యావృత్తమునకు నిన్నియక్షరముల కాలమని యెఱిగి తాళము నిర్ణయించుకొని సదరు ముక్తాయింపులు పల్లవి ప్రథమాక్షరమునకుసరిగా ముక్తాయింపు యిచ్చుటయు, నిదిగాక మూడు ముక్తాయింపులిచ్చుటలో కొన ముక్తాయిలో దురముగా మూడు ముక్తాయి లిచ్చుట.

హిందూస్థాన సంప్రదాయములో కృతియొక్క యాద్యక్షరమునకు సరిగా ముక్తాయింపు వాద్యకుడు ఇచ్చుటలేదు. ఇకనెట్లనగా కృతియొక్క పల్లవికిని అనుపల్లవికిని చరణమునకును అంత్యాక్షరమునకును సరిగా ముక్తాయింపు యిచ్చుటగలదు. ఇదివినువారికి బాగాయుండునుగాని వాద్యగానికి శ్రమ తక్కువ యగును.

ఇవి మొదలగునవి వాద్యకుని చాతుర్యములు.

అభినయించు పాత్ర చాతుర్యము

లోకములో స్త్రీపురుషులు మంచి రసజ్ఞులయినవారు పరస్పరబద్ధానురాగము గలిగియుండు పురుషునిగా సభానాయకునిగా నెంచి తనకు నతనితోఁగలుగు సంభోగ విప్రలంభ శృంగారములయందు నేవిధమయిన యఱమఱిక లేక యా నాయకునితో బాహ్యరతిక్రియ లేమి విభావానుభావ సాత్త్విక సంచారీభావము లేమి విరహసమయములో దశావస్థ లేమి యారోపితములుగాక వాస్తవములుగా దనకుగలిగినట్లు గనుపఱచుట.

అప్పుడు చూచెడు సభ్యులకు నాట్యరంగమని తోఁచక వాస్తవముగా రహస్యతరుణమని తోఁచునట్లు లభినయించుట.

నాట్యవిషయములో ననేకములయిన గజ్జెలదండ, పాదములకు గట్టియుండినను ఆయాసమయములలో నన్నిగజ్జలు మ్రోగునవిగాను, కొన్నికొన్ని సమయములలో ౧౦ లేక ౪ లేక ౧ ఈప్రకారము గజ్జలు మ్రోగునటు లివమీాద నటించుట.

చతురశ్ర త్రిశ్ర మిశ్ర ఖండాదిజాతులు గలిసిన విన్యాసముగాను నొకజాతిలో నటించి మఱియొకజాతిలో ముక్తాయింపు చేయుటగాను ఒకటిగాని రెండుగాని మూడుగాని ముక్తాయింపు లిచ్చుట.

మూడు ముక్తాయింపులిచ్చుటలో, కొనముక్తాయిలో దురముగా మూడు ముక్తాయిలిచ్చుటగాను నటించుటయు.

అంగ, కరణ, విక్షేపాదులయందు తగ్గు నిగ్గు జగ్గు సొల్లు ఇవి మొదలగువాట్లలో మదగజమువలె కనుపఱచుట.

శిరోభ్రూనేత్ర నాసాధర గ్రీవ నడుకటి చాలనములు, మృదుమనోహరములుగాను బాహుచాలనాదులు ఆయా సమయములలో అనగా తగ్గు, జగ్గు, సొల్లుప్రాక్, ప్రత్యేక, తిర్యగాదిసమయములయందు పాదపాటన విన్యాసములను సరిగా మనోహరముగాను నుండు ఆయాసమయములనుబట్టి వ్రాసిన చిత్రప్రతిమవలెనే చూచువారికి గనుపడునట్లు కనుపఱచుటయు—

ఆడి అలసినసమయమునందు మనోహరముగా ర సంగతులు వేసి పాడుటయు.

ఇది శ్లో॥ సురతమృదితా బాలవనితా తనుమ్నా శోభంతే॥ అను వచనప్రకారముగ శ్రమస్వేదబిందువులు ముఖమునందు ప్రకాశించుచుండగా తఱచుగా శ్వాసములు వచ్చుచుండగా డగ్గుత్తికతో సంగతులుపాడుట సభ్యమనోహరముగా నుండును—ఇవి పాత్రచాతుర్యములు.

నట్టువకాని చాతుర్యము

నట్టువకాని చాతుర్యము పాత్ర అడవకు సరిగా కొనుగోలిచ్చుట, తాళముతట్టుట ఇది పాత్రను చేయూతగా నుండును.

పాత్ర యభినయించుసమయములో ఆయారసభావానుగుణ్యముగా మృదుమధురప్రాధేయ విరహోత్కంఠ్యాను తాపాది భావోద్బోధకములు పాత్రకు గలుగునట్లుగా నయనస్వరాది సంగతులు వేసి పాడుట.

ఇందువలన పాత్రకు రసభావాదులు ప్రకాశించుటను ప్రోత్సాహపఱచుటగా నుండును.

మఱియు పాత్రకు నభినయము చెప్పుటలో సుత్రోక్తి శ్లేషాశ్లేషలు అనులక్ష్యధ్వనులు శ్లోకోక్తులు కాకువ్యర్థములు, ఇత్యాదుల నభినయించునట్లు హస్తములు చెప్పుటయు తక్కినవి పైన వ్రాసిన పాత్రపాండిత్యములకు హేతువులయినవి చెప్పుటయు నివి నట్టువకాని చాతుర్యములు.

ఈగ్రంథములో వ్రాసిన ప్రకరణముల నొప్పు శాస్త్రములనేకములుగలవు.

ఒకగ్రంథములోనైనను లక్షణలక్ష్యములను అవ్యాప్తి అతివ్యాప్తి అసంభవాదిదోషములు లేకయుండ లేదు. ఒక ప్రకరణమును చెప్పు ననేకశాస్త్రములలో పరస్పరవిరోధము లున్నవా? యని యడుగనేల? అందును "షట్శాస్త్రములను పైపై చూడవలెనేగాని లోతునకుదిగి తర్కించగూడదు. అట్లయితే రసము చెడును. ఎట్లనగా పుష్పమును నలుపకుండా వాసనజూడవలెనేగాని నలిపిచూచితే వాసనచెడును. అట్లు యీగ్రంథములను పైపైచూడవలెను." అని ప్రాచీన వ్యాఖ్యాతలు చెప్పిరి, గాన నిట్టి శాస్త్రములు చూచి వ్రాసిన నాయందు దోషారోపణము చేయగూడదు.

అయితే అనుభవయోగ్య శాస్త్రసంకేతములను గొంతమట్టుకు సులభముగా దెలియుటకు చెలికయగువారలకో సంగ్రహముగా వ్రాసినందుకు సంతోషింపవలయును.

మఱియు శ్రీగీతార్థసారసంగ్రహము, మనస్సాక్ష్యము, నాస్తికధ్వాంతభాస్కరము, సర్వమతసారసంగ్రహము రత్నషట్కాంగుళీయకము, నిర్గుణవాద నిరాకరణము, ఈ సభారంజని అను నీగ్రంథములు అందఱకు దెలియుటకు లోక

పావుక మాటలుగాను అతిసంగ్రహముగాను నేను వ్రాసితిని. ఇంతేగాక పద్యములు మొదలుగా ఛందోబద్ధములుగా రచించిన యెడల యతిగణప్రాసనిర్బంధములవలనను, వ్యర్థవిశేషణములు పూరించవలసియుంటున్నవి. అందువలన ప్రకృతప్రక్రమమును బట్టి తాత్పర్యభేదములు ఇతరులు కల్పించుటకు అసార్థములు చేయుటకు వలనగలుగును.

అందువలన ఛందోబద్ధము గాకున్నందున వ్యర్థవిశేషణములు లేక ఉత్పత్తిక్రమము అందఱికి నర్థమగుటకు నీప్రకారముగ నింగ్లీషుగ్రంథములవలె మాటలుగా రచించితిని. ఇంతేగాక నాయొక్క అభిప్రాయము అందరికి తెలియుటకు వ్రాసితిని. నాకు కవితాచమత్కారము తెలియకలెనగాని అందువలన బహుమతు లందవలెననిగాని, లేక మహాకవి యని కీర్తిబొందవలెననిగాని యుద్దేశ్యముంచి యీగ్రంథములు రచించినవాడను గాను గనుక నా యుద్దేశ్యమునకు అందఱు సంతసింతురని నమ్మెదను.

సంపూర్ణము.

సంస్కృత గ్రంథములు

	ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
బాలరామాయణము, పెద్దప్రు ...	0	2
బాలరామాయణము, సటీక ...	0	4
శ్రీమద్రామాయణము, మూలమురూత్రము ...	6	0
,, మేలుప్రతి ...	8	0
,, సుందరకాండము, మూలము ...	2	0
,, ఉత్తరకాండము, రఫ్ ప్రతి ...	0	12
,, సటీక, 15 వాల్యములు ...	70	0
,, వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టము 2 వాల్యములు	25	0
,, ఆరణ్యకాండము, ఆంధ్రతాత్పర్యము	3	0
,, కిష్కింధాకాండము ,, ...	3	0
,, సుందరకాండము ,, ...	4	0
,, యుద్ధకాండము ,, ...	5	0
కాశీమాహాత్మ్యము, తెలుగువచనము ...	0	12
గయామాహాత్మ్యము, ,, ...	0	10
సింహాచలక్షేత్రమాహాత్మ్యము ,, ...	0	12
కేదారఖండము, పాతప్రతి ...	0	12
జగన్నాథమాహాత్మ్యము, తెలుగు ...	0	3
ధనుర్మాసమాహాత్మ్యము, సాంధ్రతాత్పర్యము ...	0	3
శ్రీమహాభారతము, గచ్ఛద్వ్యాఖ్యానసహితము 3 సంపుటములు	40	0
శ్రీమద్భాగవతము, శ్రీధరీయవ్యాఖ్యానసహితము, 2 ,,	15	0
శ్రీమద్దేవీభాగవతము, సవ్యాఖ్యానము K ...	15	0

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,
292, ఎస్ప్లనేడ్ చెన్నపురి